

30 років незалежності України. Том 2.

Автор:

Олександр Бойко

30 років незалежності України. Том 2. Від 18 серпня 1991 р. до 31 грудня 1991 року

Олександр Дмитрович Бойко

Великий науковий проект

Детальний та обґрунтований аналіз подій та процесів, що відбувалися в останні чотири місяці формального існування радянської імперії; ретельне вивчення механізму, специфіки та наслідків трансформаційних змін на фінішному етапі доби перебудови (серпень – грудень 1991 р.); з'ясування місця та ролі України у цих карколомних суспільних перетвореннях набувають напередодні 30-ї річниці проголошення незалежності особливої актуальності й неабиякої ваги та значення. Події в Ново-Огарьово – це справжній політичний детектив, підводні течії якого невідомі донині.

Серпневий заколот, трансформація «комуністичного заповідника», феномен Біловезької Пущі і крах СРСР. Все це – в історичному дослідженні, яке буде цікавим не тільки спеціалістам, політикам чи журналістам, а й усім читачам, які бажають зрозуміти, як і чому виникла на політичній карті світу Незалежна українська держава, дізнатися, що реально відбувалось за лаштунками динамічних та драматичних подій 1985–1991 років.

Олександр Дмитрович Бойко

30 років незалежності України. Том 2

© О. Д. Бойко, 2021

© Фотографії з приватного архіву Д. Б. Яневського та Марти Коломиець-Яневської

© М. С. Мендор, художнє оформлення, 2021

© Видавництво Фоліо – марка серії, 2021

IN MEMORIAM

Марта Коломиець-Яневська (1959–2020)

Марта Коломиець-Яневська, журналіст, громадська діячка. Народилася в родині емігрантів в Чикаго (Іллінойс, США). Вищу освіту здобула в Іллінойському університеті та Університеті Урбана-Шампейн. З 1985 р. постійно відвідувала Україну з харитативними місіями матеріальної та інформаційної допомоги дисидентам. 1987 р. записала перше інтерв'ю з В'ячеславом Чорноволом та Михайлом Горинем (т. зв. «Інтерв'ю з-під поли»). Була затримана співробітниками КДБ, інтерв'ю конфісковане, Марта була депортована за звинуваченням у шпигунській діяльності. На початку 1991 р. була першою американською журналісткою, акредитованою в МЗС УРСР, відкрила Київське бюро найстаршого українського англomовного видання The Ukrainian Weekly, одночасно була кореспондентом Associated Press та Newsweek по Україні. В 1996–1999 рр. – прес-секретар Агенції США з міжнародного розвитку (USAID), з 1999 керівник низки просвітницьких організацій та проектів: Української освітньої програми ринкових реформ, «Партнерство за прозоре суспільство», «Партнерство громад», українського офісу Національного Демократичного інституту США (NDI), Української католицької освітньої фундації, Українського жіночого фонду, фонду «Приятелі дітей» та ін. З 2013 р. – керівник програми академічних обмінів ім. сенатора Фулбрайта

Заслужений журналіст України, кавалерка ордену «За заслуги».

Передмова

Історія – це політика, яку вже не можливо виправити. Політика – це історія, яку ще можна виправити.

Зигмунд Графф, німецький письменник

У людей уповільнена реакція: лише майбутні покоління щось зрозуміють.

Станіслав Єжи Лец, польський письменник

У першій половині 80-х років XX століття траєкторія розвитку СРСР дедалі більше не вписувалася у новітні світові тенденції. Система, що діяла в Радянському Союзі у період застою, з одного боку, демонструвала затухаючий економічний розвиток, падіння основних економічних показників, що робило цілком реальною загрозу стадіального відставання: у той час як світ вже вступав у постіндустріальну стадію розвитку, СРСР ще не пройшов індустріальної. З іншого боку, відбувалося зміцнення політичного монополізму КПРС, в основі якого лежала підміна справжнього народовладдя формальним представництвом трудящих у Радах, обмеження їхньої реальної влади, що зумовлювало прогресуюче відчуження народу від владних структур, формування психологічного клімату колективної пасивності, утриманства, абсолютного пріоритету державних інтересів щодо особистих.

Проголошена М. Горбачовим у середині 80-х років «перебудова» була спробою шляхом модернізації навздогін вивести СРСР із глухого кута «застою». Але гасло «перебудови» на стартовому етапі було досить абстрактним, а гальмівні механізми діючої системи ще доволі потужними. Для виведення системи з рівноваги тодішнє радянське керівництво спробувало застосувати інструменти гласності та демократизації. Це кардинально змінило ситуацію, фактично створило нову систему координат для суспільного розвитку, адже гласність дозволила не лише з'ясувати та розкрити вади та недоліки пануючої системи, але й окреслити та спрогнозувати можливі шляхи виходу з кризи, а демократизація, включивши у суспільні процеси широкі кола громадськості, дала їм можливість реально впливати на хід історичного розвитку. У результаті

«революція згори» не лише переросла у «революцію знизу», але й фактично вийшла з під контролю, що в кінцевому підсумку і зумовило поетапний процес розвалу-розпаду-переділу СРСР.

«Револуція згори» не лише переросла у «революцію знизу», але й фактично вийшла з під контролю, що в кінцевому підсумку і зумовило поетапний процес розвалу-розпаду-переділу СРСР.

Особливо цікавими є останні чотири місяці формального існування радянської імперії, адже, як влучно висловилося М. Максимова, це були «120 днів, які потрясли світ... 120 останніх днів у житті Союзу, що поклали початок принципово новому етапові у розвитку народів ще нещодавно єдиної країни... Нічого схожого історія ще не знала»[1 - Максимова М. От «имперского» Союза к Содружеству независимых государств //Мировая экономика и международные отношения. - 1992. - № 4. - С. 11, 14.].

За цих обставин ретельне вивчення механізму, специфіки та наслідків трансформаційних процесів, на фінішному етапі доби перебудови (серпень - грудень 1991 р.) та ролі і місця в них України набуває особливої актуальності й неабиякої ваги та значення.

Дослідження Ю. Алексеева, В. Андрущенко, В. Барана, С. Веретеннікова, А. Деркача, А. Єрмолаєва, В. Кременя, С. Кульчицького, В. Литвина, М. Михальченка, А. Слюсаренка, Д. Табачника, В. Ткаченка, Ф. Турченка, В. Чемериса та інших стали першими у вітчизняній історіографії спробами різноаспектно висвітлити та осмислити цей важливий, але недостатньо вивчений період в історії нашої держави [2 - Алексеев Ю. М., Кульчицький С. В., Слюсаренко А. Г. Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985-1999 рр.). - К., 2000; Баран В. Україна: новітня історія (1945-1991 рр.). - Львів, 2003; Кремень В. Г., Табачник Д. В., Ткаченко В. М. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). - К., 1996; Турченко Ф. Г. ГКЧП і проголошення незалежності України: погляд із Запоріжжя. - Запоріжжя: Просвіта, 2011; Михальченко Н. И., Андрущенко В. П. Беловежье. Л. Кравчук. Украина 1991-1995. - К., 1996; Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. - К., 1994; Литвин В. М. Украина: политика, политики, власть. - К., 1997; Деркач А., Веретенников С., Ермолаев А. Бесконечно длящееся настоящее: Украина: четыре года пути. - К., 1995; Чемерис В. Президент. - К., 1994.].

Окремі сюжети порушеної проблеми стали об'єктом певної уваги західних дослідників – Т. Кузьо, Е. Уїлсона, Е. Уолкера, С. Плохія, Д. Боффа, Д. Хоскінга, Н. Верта, М. Маля, В. Марченяка, А. Жуковського[3 – Kuzio T., Wilson A. Ukraine: perestroika to independence / Foreword by N. Stone. – Edmonton; Toronto, 1994; Walker E. W. Dissolution Sovereignty and the Break-up of the Soviet Union. Lanham – Boulder – New – York – Oxford, 2003; Плохій С. Остання імперія. Занепад і крах Радянського Союзу / Сергій Плохій; пер. з англ. Я. Лебеденка, А. Сагана. – Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2019; Боффа Д. От СССР к России. История неоконченного кризиса. 1964–1994. – М., 1996.; Верт Н. История советского государства. 1900–1991. – М., 1992.; Хоскинг Д. История Советского Союза. – Смоленск, 2000; Marciniak W. Rozgrabione imperium. Upadek Związku Radzieckiego i powstanie federacji rosyjskiej – Krakow, 2001; Joukowsky, Arkady. Histoire de l'Ukraine / Pref. D'A.Besançon. – 2.ed. – P.: Aux ed. Du Dauphin, 1993; Малья М. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії 1917–1991. – К., 2000.]. Проблема модернізації суспільства та специфіка її реалізації у Радянському Союзі на фінішному відрізку перебудови знаходилась і знаходиться в центрі уваги російських політологів та істориків; варто виділити праці В. Андріянова, О. Барсенкова, Ф. Бурлацького, В. Мау, А. Міграняна, Р. Піхої, В. Согріна, З. Станкевича, І. Стародубовської, І. Фроянова А. Черняка та ін.[4 – Барсенков А. С. Введение в современную российскую историю 1985–1991 гг. – М., 2002; Бурлацкий Ф. М. Русские государи. Эпоха реформации. Никита Смелый. Михаил Блаженный. Борис Крутой. – М., 1996; Стародубовская И. В., Мау В. А. Великие революции от Кромвеля до Путина. – М., 2004; Мигранян А. Россия в поисках идентичности (1985–1995). – М., 1997; Пихоя Р. Г. Советский Союз: история власти. 1945–1991. – Новосибирск, 2000; Согрин В. В. Политическая история современной России. 1985–1994: от Горбачова до Ельцина. – М., 1994; Станкевич З. А. История крушения СССР: Политико-правовые аспекты. – М., 2001; Фроянов И. Г. Погружение в бездну. – М., 2001; Андрянов В. И., Черняк А. В. Одинокий царь в Кремле. Борис Ельцин и его команды. Книга первая. – М., 1999.].

Втім, слід підкреслити, що головна увага у більшості згаданих праць як вітчизняних, так і закордонних фахівців, як правило, приділялась двом ключовим подіям, що визначили межі цього доленосного етапу – серпневому путчу та грудневому створенню СНД. У результаті значна частина подієвого ряду серпня – грудня 1991 р. фактично випала з поля зору дослідників, що не дало можливості ґрунтовно проаналізувати причинно-наслідкові зв'язки різновекторних процесів суспільно-політичного розвитку СРСР і чітко визначити в них місце і роль України.

Певною мірою цю прогалину дозволяють заповнити мемуари та публіцистичні твори державних, партійних і громадських діячів. Для дослідника ця група джерел цінна тим, що яскраво передає і відбиває не лише загальну атмосферу в країні тієї доби, а й розкриває приховані пружини закулісної боротьби, більш широкий ніж відомо загалу, спектр обставин та причин прийняття тих чи інших кардинальних рішень, що були доленосними для СРСР в цілому та для України зокрема.

Специфічною рисою мемуарної літератури, присвяченої цьому періоду є те, що значна її частина має не лише інформативний, а й дослідницький характер. Це знаходить свій вияв у тому, що, як правило, в цих творах не просто подається виклад та опис хронології подій, а аналізуються причинно-наслідкові зв'язки фактів та явищ, характеризуються особливості та специфіка динаміки як суспільних процесів, так і діяльності окремих політичних персонажів. Разом із тим, не слід забувати й про по суті класичні вади мемуаристики (суб'єктивізм, тенденційний добір та інтерпретація матеріалу, свідоме замовчування окремих сюжетів, значний вплив темпераменту та емоційного стану автора мемуарів на зміст та характер викладу, пряме та приховане виправдання ним власних дій, заповнення вимислом прогалин у пам'яті тощо), які певною мірою представлені в цих джерелах.

Динаміка реформаційного процесу, місце і роль в ньому лідерів та еліт, стосунки та взаємозв'язки політичного керівництва та мас знайшли своє відбиття у роботах мемуарного та публіцистичного характеру Л. Абалкіна, В. Болдіна, Є. Гайдара, М. Горбачова, А. Грачова, Б. Єльцина, В. Ісакова, Н. Рижкова, А. Черняева, Г. Шахназарова, О. Яковлева та ін[5 - Абалкин Л. Неиспользованный шанс: Полтора года в правительстве. – М., 1991; Болдин В. И. Крушение пьедестала. Штрихи к портрету М. С. Горбачова. – М., 1995; Гайдар Е. Т. Дни поражений и побед. – М., 1997; Горбачев М. С. Жизнь и реформы: В 2-х кн. – М., 1995; Горбачев М. С. Декабрь – 91. Моя позиция. – М., 1992; Грачев А. С. Горбачов. – М., 2001; Исаков В. Б. Расчлененка. Кто и как развалил Советский Союз: Хроника. Документы. – М., 1998; Рыжков Н. И. Десять лет великих потрясений. – М., 1996; Медведев В. А. В команде Горбачова. Взгляд изнутри. – М., 1994; Шахназаров Г. Х. С вождями и без них. – М., 2001; Черняев А. С. Шесть лет с Горбачовым: По дневниковым записям. – М., 1993; Яковлев А. Н. Омут памяти. – М., 2001.]. Надзвичайно цікаву інформацію про хід горбачовської модернізації та неординарні оцінки трансформаційних явищ та подій містить мемуарна робота колишнього американського посла в СРСР Джека Ф. Метлока[6 - Джек Ф. Метлок. Смерть империи. Взгляд американского посла на распад Советского Союза. – М., 2003.].

Усі вищезгадані джерела цінні тим, що в них, по-перше, віддзеркалювалися загальносоюзні тенденції розвитку суспільно-політичних процесів, без знання яких важко зрозуміти специфіку історичного розвитку України у цей період; по-друге, висвітлювалися прийняття та реалізація кардинальних, загальнодержавних рішень, які безпосередньо торкалися інтересів українського народу; по-третє, в них неодноразово подавався значний фактичний матеріал та описувалися сюжети, пов'язані з суспільно-політичними процесами в нашій республіці.

Разом із тим, оскільки Україна не була основним полем діяльності більшості з названих мемуаристів та публіцистів і знаходилась у їхньому полі зору не постійно, а ситуативно, згадані твори лише частково можуть збагатити наші знання про специфіку розгортання розвитку суспільно-політичних подій в Україні у контексті суспільних процесів на теренах СРСР в серпні – грудні 1991 р. Втім, цю прогалину певною мірою заповнюють мемуари та публіцистика вітчизняних державних, партійних та громадських діячів. Мова йде про роботи Л. Кравчука, І. Плюща, Ю. Бадзьо, Б. Олійника, Л. Лук'яненка, В. Масола, Ю. Іоффе та ін.[7 - Кравчук Л. М. Останні дні імперії... Перші роки надії. – К., 1994; Плющ І. С. Хто ми і куди йдемо: Доповіді, виступи, статті, інтерв'ю. – К.: Україна, 1993. Бадзьо Ю. Влада – опозиція – держава в Україні сьогодні: Думки проти течії – К., 1994; Лук'яненко Л. Незнищенність. – К., 2003; Масол В. А. Упущенный шанс: Небеспристрастные размышления экс-премьера Украины о том, что произошло в бывшем Советском Союзе. – К., 1993; Олійник Б. І. Два роки в Кремлі. – К., 1992; Иоффе Ю. Я. Один на один с системой: Воспоминания и размышления бывшего вице-премьер-министра Украины. – Луганск, 1995.]. Особливостями цієї частини джерел є, по-перше, їхня видова неоднорідність та специфіка, амплітуда якої доволі широка: від класичних мемуарів до записів бесід з журналістами і пронизаних пристрастю публіцистикою статей та інтерв'ю; по-друге, ці роботи належать політичним противникам, що дозволяє подивитися на перебіг суспільно-політичних трансформацій в Україні з різних боків барикад.

Оцінюючи в цілому результативність колективного доробку дослідників та мемуаристів, які, починаючи з 1991 р., висвітлювали та вивчали ті чи інші аспекти проблеми суспільно-політичних трансформацій в Україні фінішного етапу доби перебудови, слід констатувати цілу низку позитивних тенденцій і зрушень. До здобутків вивчення цього складного комплексу питань слід віднести:

як вихід дослідників, завдяки певному доступу до архівного матеріалу, не лише на новий рівень джерельного забезпечення історичних та політологічних студій, а й

на якісно вищий рівень осмислення суспільних процесів та аргументації гіпотез та висновків;

q розширення спектру пошуку, висвітлення низки питань, які раніше не перебували у полі зору науковців;

q утвердження плюралізму думок, аргументування різнобічних і політично-різновекторних поглядів щодо модернізаційних процесів доби перебудови;

q розкриття окремих аспектів специфіки протікання суспільно-політичних трансформацій у нашій республіці;

q спроби теоретичного осмислення суспільних змін другої половини 80-х – початку 90-х рр. з метою визначення уроків на майбутнє.

Разом із тим, ще досі вагома значимість та актуальність вивчення проблеми суспільно-політичних трансформацій другої половини 80-х рр. XX ст. для перспектив сучасного вітчизняного державотворення різко контрастує зі ступенем її наукового висвітлення та дослідження. Об'єктивно характеризуючи дійсний стан речей у вітчизняній історіографії, автори колективної узагальнюючої праці «Новітня історія України (1900–2000)», що побачила світ у 2000 р., з прикрістю зазначають: «Період 1985–1991 рр. в українській історії ще не проаналізовано належним чином... Дослідження цього цікавого, насиченого різноманітними і навіть сенсаційними подіями періоду займається обмежене коло науковців»[8 - Новітня історія України (1900–2000): Підручник / А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусев, В. П. Дрожин та ін. – К., 2000. – С. 537.]. Думку про існування розриву між ступенем вивченості та суспільною значимістю і актуальністю дослідження глибинних трансформаційних зрушень, що відбулись з радянським суспільством у добу перебудови, акцентував і відомий фахівець академік І. Курас, зазначаючи: «Велика тема про роль і місце України у розпаді СРСР і творенні на його руїнах нового політичного простору ще чекає на своїх дослідників»[9 - Курас І. Ф. Етнополітика: Історія та сучасність: Статті, виступи, інтерв'ю 90-х рр. – К., 1999. – С. 216.]. Значною мірою ці слова актуальні і нині.

Отже, аналіз наявної наукової літератури дозволяє дійти висновку, що суспільно-політичні процеси в Україні у контексті еволюції союзної державності на фінішному етапі перебудови вивчені недостатньо і тому існує потреба у

ретельному та всебічному дослідженні цієї проблеми. Саме тому автор ставить перед собою такі завдання: висвітлити перебіг подій на відрізку серпень – грудень 1991 р. як на союзному так і на республіканському рівні; різноаспектно проаналізувати процес зіткнення інтересів союзних і республіканських лідерів та еліт; показати взаємозв'язок політичних та економічних чинників суспільного розвитку; охарактеризувати динаміку громадської думки; розкрити механізм розпаду СРСР та роль у ньому українського фактору.

Розділ I

Крах СРСР: анатомія катастрофи

1. Новоогарьовський процес: дуель, що призвела до катастрофи...

– Ви вже билися на дуелі?

– Ні, але я вже отримав ляпас.

Жюль Ренар

Це ще не кінець. Це навіть не початок кінця. Але, мабуть, це кінець початку.

У. Черчіль.

Глибинні причини і механізми серпневого путчу, мотивацію його ініціаторів важко зрозуміти без з'ясування суті та основних тенденцій розвитку новоогарьовського процесу. Вперше думка про необхідність розробки програми дій Президента СРСР спільно з керівниками республік, які брали участь у березневому референдумі стосовно майбутнього СРСР, прозвучала 10 квітня 1991 р. на засіданні Ради безпеки СРСР. У той час у М. Горбачова був дуже не простий вибір. Згадуючи про це, колишній секретар ЦК КПРС В. Медведєв зазначає: «У розмові зі мною Горбачов підкреслював дилему: або піти на

серйозну угоду і зрушення з «дев'яткою», але тоді це може бути зустрінуте у багнети на Пленумі ЦК, або, навпаки, проводити більш жорстку лінію з керівниками республік, але отримати підтримку на Пленумі ЦК»[10 - Медведев В. А. В команде Горбачова: взгляд изнутри. – М., 1994. – С. 181.]. Михайло Сергійович зробив ставку на «дев'ятку», що невдовзі ледве не коштувало йому на квітневому Пленумі ЦК КПРС 1991 р. посади генерального секретаря.

Після березневого референдуму 1991 р. М. Горбачову потрібен був інструмент, який дозволяв би без посередників – центральних союзних структур, що на його думку показали свою неефективність у попередній період, – напряду домовлятися про майбутню долю Союзу з лідерами національних республік. Саме такою площадкою і мав стати за задумом «новоогарьовський процес». Дуже точно охарактеризував його суть радник Президента СРСР Г. Шахназаров: «По суті справи, тоді на союзному рівні розігрувався перший раунд протистояння виконавчої та законодавчої влади. Треба визнати, що зробивши ставку на новоогарьовські зустрічі, що президент допускав нехтування правами парламенту. Верховна Рада СРСР і Верховні Ради республік були фактично відсторонені від роботи над союзним договором, яка, звичайно ж, входила в їхні прерогативи і ними починалася... Народні депутати тижнями залишалися в невіданні щодо того, чим займалися їхні президенти і голови. Бродіння у депутатському середовищі посилювалося. Все частіше воно проривалося у гнівних виступах і гірких наріканнях з трибуни Верховної Ради. Лук'янов у силу свого службового становища акумулював ці настрої і кілька разів попереджав конклав лідерів, що в парламенті назріває бунт. Але ті просто відмахувалися від застережень, вважаючи, очевидно, що коли це і бунт, то тільки на колінах. Дійсно, адже реальна влада, попливши з рук Політбюро, так і не дісталася парламенту, а потрапила до рук новоогарьовської десятки (виділено – О. Б.)».[11 - Шахназаров, Г. Х. С вождями и без них / Георгий Шахназаров. – М.: ВАГРИУС, 2001.– С. 415.]

23 квітня 1991 р. у підмосковній резиденції «Ново-Огарьово» відбулася закрита зустріч М. Горбачова і керівників дев'яти союзних республік (РРФСР, Україна, Білорусія, Узбекистан, Казахстан, Азербайджан, Киргизія, Таджикистан і Туркменія), підсумком якої стала їхня спільна заява (Заява «9+1»), у якій чітко зазначалося, що першочерговим завданням для подолання кризи є укладення нового договору суверенних держав з урахуванням підсумків проведеного всесоюзного референдуму.

У таборі прихильників М. Горбачова ця подія, яка фактично і поклала початок практичній реалізації новоогарьовського процесу, була зустрінута з величезним піднесенням. Як згадує радник Президента СРСР Г. Шахназаров: «Деякий час угода «9 + 1» була джерелом своєї ейфорії. Немов у момент, коли два війська готові були зійтися у жорсткій рукопашній сутичці, їхні вожді почули голос народу і домовилися жити дружно. Навіть відзначили цю подію келихом шампанського. Як розповідав потім Михайло Сергійович, за обідом вони з Борисом Миколайовичем, цокнувшись, випили...» [12 - Шахназаров, Г. Х. С вождями и без них / Георгий Шахназаров. – М.: ВАГРИУС, 2001. – С. 404]

Але були й інші думки і підходи до оцінки того, що відбувалося. На думку частини експертів, Заява «9+1» не лише не зняла з порядку денного практично жодної значної проблеми суспільного життя, а навпаки – тільки посилила старі проблеми і породила нові.

По-перше, був створений надзвичайно небезпечний прецедент вирішення найважливіших питань державного життя неуповноваженою на те групою вищих державних посадових осіб ряду союзних республік з ініціативи та за активної участі в цьому Президента СРСР.

Г. Шахназаров.

Фото: sf.convex.ru

По-друге, виступаючи за прийняття рішучих заходів з відновлення конституційного порядку, автори заяви «9+1», по суті, самі вводили нову практику ігнорування конституційної законності, запропонували встановити «режим найбільшого сприяння» для республік, які підписали союзний договір.

По-третє, окремі положення заяви представляли собою зразок грубого втручання у компетенцію виконавчої і, почасти, законодавчої влади Союзу і республік, конституївали порочний досвід вирішення практичних питань соціально-економічного життя країни свого роду політичною «директорією».

По-четверте, вихід у світ заяви «9+1» серйозно загострив відносини між союзним центром і колишніми автономними республіками, які угледіли в цьому документі явний перегляд колишнього підходу союзного керівництва до питання про місце і роль автономій у процесі реформування Союзної держави на нових договірних засадах[13 - Станкевич. З. А. Историко-правовые аспекты распада Союза ССР: автореферат дис.... доктора юридических наук: 12.00.01 / Моск. гос. соц. ун-т. – Москва, 2002. – С. 41.]. Простіше кажучи, Заява «9 + 1» створювала прецедент вирішення державних питань у нелегітимний спосіб, ігнорувала конституційну законність, вводила у пріоритет принцип політичної доцільності, закладала підвалини конфлікту у трикутнику Центр – союзні республіки – автономні республіки. Практично усі згадані проблеми та суперечності реально існували, а у подальшому розвитку новоогарьовського процесу лише поглибилися.

Модель новоогарьовського процесу, на перший погляд, була дуже простою і зрозумілою: існує два полюси – М. Горбачов, що уособлює Центр, і Б. Єльцин, який обстоює інтереси республік (Б. Єльцин так пояснював розклад сил, що склався на той момент: «Ми з Горбачовим раптом ясно відчували, що наші інтереси нарешті збіглися. Що ці ролі нас цілком влаштовують. Горбачов зберігав своє старшинство, я – свою незалежність. Це було ідеальне рішення для обох»). Саме тому засідання у Ново-Огарьово, відбувалися приблизно за однаковим сценарієм. Спочатку виступав М. Горбачов, який, як правило, не відступав від своїх принципів і манер: довго, округло, неквапливо. Потім розпочиналося обговорення, у ході якого, якщо йшлося про принципове питання, брав на себе ініціативу Б. Єльцин і починалася суперечка. За свідченням Б. Єльцина: «Це всіх влаштовувало... При існуванні двох полюсів всім іншим було зручно вибирати свою позицію, маневрувати. Ми з Горбачовим брали всю моральну важкість з'ясування спірних проблем на себе». Оцінюючи цю «новоогарьовську біполярність», Л. Кравчук зазнавав: «Не було жодного засідання Ради федерацій, в тому числі і по відпрацюванню Союзного договору, де б у будь-який момент або декілька разів протягом цих засідань не виникали такі, знаєте, перепалки між Єльциним і Горбачовим. Не було жодного. То ми відчували, що це є велика напруга. Єльцин не міг змиритися з тим, що в Москві ще є один керівник, крім нього. А Горбачов відчував це, але він не бачив, просто не бачив, як змінити ситуацію на свою користь, він бачив, що Єльцин росте[14 - Інтерв'ю з Леонідом Кравчуком, Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України 1988–1991, касета 4. – <https://oralhistory.org.ua/interview-ua/510/>].

Відчуваючи свою наростаючу силу, Б. Єльцин інколи свідомо віддавав ініціативу до рук М. Горбачова, який був у цей час і мав дуже обмежену сферу маневру. Формально він ніби відкривав перед Михайлом Сергійовичем перспективи: по-

перше, давав йому можливість тішитися ілюзією, що він йде на чолі процесу оновлення Союзу, зберігаючи «батьківську» позицію, ініціативу і лідерство, адже ніхто не посягав на стратегічну роль Президента Союзу: всі глобальні питання зовнішньої політики, оборони, велика частина фінансової системи залишалися за ним. По-друге, у новоогарьовському форматі з М. Горбачова знімалася відповідальність за національні конфлікти, у яких він з «людини з рушницею» перетворювався в миротворця, в третейського суддю. По-третє, амбіційному М. Горбачову подобалась безпрецедентна у світовій практиці роль керівника не одного, а значної кількості демократичних держав, яка давала можливість для гнучкого входження у роль світового лідера[15 - Ельцин Б. Н. Записки президента: Размышления, воспоминания, впечатления... - М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2008. - С. 51-52.]. Однак, цілком зрозуміло, що Б. Єльцин не стільки думав про те, як забезпечити комфортність М. Горбачову та перспективу його кар'єри, скільки про те, коли нанести головний удар.

Варто підкреслити, що не зважаючи на ухвалену в квітні Заяву «9+1» перемовини, що відбувалися у період травня-липня 1991 р., часто нагадували класичну формулу «лебідь, рак та щука». На це вказує у своїх спогадах і А. Лук'янов, який представляв у Ново-Огарьово Верховну Раду СРСР: «Позиції учасників багато у чому були протилежні. Якщо, скажімо, пропозиції Білорусії і Казахстану були близькі до збереження і оновлення радянської федерації, то представники України, Киргизії та деяких інших республік відстоювали ідеї «Співдружності» типу Європейського співтовариства. Керівництво РРФСР не погоджувалася з пропозиціями про збереження єдиного союзного громадянства, з багатьма аспектами розмежування повноважень Союзу і республік. Серйозні розбіжності були між Азербайджаном і Вірменією, республіками Середньої Азії. Особливі позиції займали представники автономних республік, вимагаючи для себе статусу засновників нового Союзу»[16 - Лукьянов А. И. Переворот мнимый и настоящий. М., 1993. - С. 52.].

Б. Єльцин.

Фото: Kremlin.ru

Саме тому практично усі зустрічі у межах новоогарьовського процесу, що відбулися у травні-липні 1991 р., бажаного ефекту не дали. За оцінкою радника Президента СРСР Г. Шахназарова, основний сюжет, «драматичну інтригу» новоогарьовських зустрічей складала «фундаментальна суперечка між союзними і автономними республіками, яка затягнула на кілька місяців роботу над проектом договору, залишилася не вирішеною...»[17 - Шахназаров, Г. Х. С вождяи и без них / Георгий Шахназаров. – М.: ВАГРИУС, 2001. – С. 412.] Ситуація у черговий раз починала заходити у глухий кут...

На мою думку, ключові події, які у подальшому детонували виступ путчистів, відбулися у другій половині липня 1991 р. – 23 липня та у ніч з 29 на 30 липня. Саме 23 липня 1991 р. розпочалась чергова зустріч М. Горбачова з лідерами союзних та автономних республік у Ново-Огарьово. Основними, принциповими питаннями, що розглядалися на цьому зібранні, стали умови членства у Союзі, і механізми взаємодії між його суб'єктами; уточнення редакції договору про Союз та часу і місця підписання. Ситуація була дуже не простою, як висловився М. Горбачов: «Ми маємо справу з найбільшою, з найтоншою матерією і дуже суперечливою ситуацією. І її не так легко досягнути простою і ясною формулою. В одному випадку – одні небезпеки, у другому – інші, а в третьому – ще щось. І завдання: знайти таку формулу, у якій всі небезпеки були б зняті»[18 - Из записи Ю. М. Батурина об очередной встрече руководителей делегаций республик в Ново-Огареве. 23 июля 1991 // https://www.gorby.ru/userfiles/file/23_07_1991_sssr.pdf]. Фактично мова йшла про політичний варіант розв'язання класичної проблеми «вовк-коза-капуста».

А якщо без жартів, то суть проблеми була такою: є три держави (або три види держав): Союз; держава, що утворює Союз і входить в нього безпосередньо (раніше позначалася терміном «союзна республіка»); держава, що утворює Союз, але входить в нього у складі іншої держави (колишня автономна республіка в союзній республіці). Ключове питання: яким механізмом і у який спосіб повинні регулюватися відносини у цій «політичній матрешці»: між Союзом, колишньою автономією і республікою, до складу якої вона входить? Можливими способами/моделями/інструментами вирішення цього питання були: договір (угода); конституція республіки (колишньої автономії); конституція республіки, до складу якої входить колишня автономія; Конституція СРСР. Але саме у цьому питанні стикалась величезна кількість різнорівневих та різновекторних інтересів та мотивів, здатних не стільки сприяти створенню та розбудові оновленого Союзу, скільки розірвати його зсередини ще до моменту утворення. Дуже яскраво ці процеси та проблеми ілюструє стенограма новоогарьовського засідання від 23 липня 1991 р.[19 - Исаков В. Б. Кто и как развалил СССР.

Хроника крупнейшей геополитической катастрофы XX. – М.: «Книжный мир», 2012. – С. 8—11; Из записи Ю. М. Батурина об очередной встрече руководителей делегаций республик в Ново-Огареве. 23 июля 1991 // https://www.gorby.ru/userfiles/file/23_07_1991_sssr.pdf]:

Практично усі зустрічі у межах новоогарьовського процесу, що відбулися у травні-липні 1991 р., бажаного ефекту не дали.

М. Горбачов: По-перше, я бачу, у нас проявилася одна тенденція: ось ми говоримо – і начебто, домовляємося, а розходимося – і починаємо розмивати те, про що вже домовилися. Або ж хтось не висловлюється відверто і до кінця. Зараз прийшов час повної ясності, і я прошу всіх займати якусь позицію і чітко її позначати. Я прошу також йти назустріч один одному і позиції ці узгодити. Якщо ми не прийдемо до згоди щодо договору, зруйнується і те взаєморозуміння, яке з таким трудом знайдене. По-друге, ми повинні підтвердити свою прихильність Союзу суверенних держав як федерації. Спроби товаришів підігнати проект під, скажімо так, дохлу федерацію, дорого обійдуться країні. По-третє, конструюючи цей Договір, нам треба мати на увазі, перш за все, долю Російської Федерації. Її доля значною мірою визначає майбутнє Союзу. Тому я ще раз повторюю: не може бути двох стандартів, міцна Російська Федерація – основа міцної союзної Федерації. Я бачу, як товариші у Росії переживають, що вийде з РРФСР, і як вони все роблять, щоб ця федерація була живою, функціонуючою, а влада реальною. Я це підтримую. Але хочу, щоб і Росія чітко і без оглядки підтримувала б союзу федерацію. По-четверте, я прошу всі союзні республіки дати можливість реалізувати у договорі те, що тягне суверенізація колишніх автономій. Але точно також я прошу автономії зрозуміти, що таке Російська Федерація. Нам потрібно знайти гармонійне рішення. Я не знаю, товариші, до вас доходить чи ні, але я вже відчуваю небезпечні тенденції. Нам потрібно швидше завершити з Договором. Швидше!..

І. Карімов (Узбекистан): – Ми у цьому самому залі 17-го числа (мова йде про засідання Підготовчого комітету по проекту Союзного договору, яке відбулося 17 червня 1991 р. – О. Б.) домовилися і прийняли за основу документ, який був за вашим підписом розісланий у республіки. А що зараз відбувається? Звідки з'явився документ, який нам потім надіслали для сьогоднішнього обговорення?

I. Карімов

М. Горбачов: – Як звідки? Ти ж пам'ятаєш – мені особисто доручили, як завжди, врахувати зауваження і послати вам...

I. Карімов (Узбекистан): – Якщо так, Михайло Сергійович, вибачте, я повинен прямо Вам сказати. Ми тут минулого разу бити годину сперечалися по кожному рядку, зробили документ, який зблизив нас. А зараз з'явився новий... Я не хочу заглиблюватися в конкретні пункти, але ось переконайтеся, у мене тут червоним чорнилом відзначено те, чого немає в зауваженнях республік. І тому я пропоную цей текст відкласти, а взяти варіант 17-го числа.

М. Горбачов: – Ну, добре, добре... Давайте відкладемо все, що є у нас і повернемося до варіанту 17-го числа.

Д. Завгаєв (Чечено-Інгушетія): – Ми говоримо: максимум прав союзним республікам. Може бути, це і правильно. Потрібні сильні республіки. Але нам насамперед потрібен сильний Союз, федеративна держава. Ми йдемо до ринку, маємо намір уписатися у світовий господарський комплекс. Як же ми будемо вписуватися з аморфною союзною державою, яку сильні республіки розгойдують, як хочуть?

М. Ніколаєв (Якутія): – Колишні автономні республіки без будь-якої підказки висловилися за збереження російської держави ще рік тому. І мені незрозуміло, чому ви, Михайло Сергійович, за два-три останні засідання постійно нагадуєте про це. Російська Федерація була, є і буде. Але ось, як регулюються відносини між державами, одна з яких входить до складу іншої? У проекті записано: «... Регулюються договорами між ними та конституцією держави, до якої вона входить». Друга частина тут має подвійний сенс – якої «держави»? Я, наприклад, трактую, що Союзу. У цьому випадку ми згодні. Яким документом буде визначатися і регулюватися майбутня федерація? Питання далеко не другорядне. Якщо Конституцією СРСР – значить контрольний пакет повноважень в руках у союзного центру. Він розробляє і приймає нову Конституцію. Якщо конституціями республік – господарями становища стають республіканські лідери. Якщо договорами і угодами – має бути важка боротьба за «свій шматок» влади...

Д. Завгаев.

Фото: council.gov.ru

М. Горбачов: – Я бачу, у деяких товаришів алергія на Союз, але не треба її так вже вихлюпувати. Йдеться про документ, який має стати базою оновленої федерації. Тому не варто тут демонструвати зневагу до союзної Конституції. Конституція після договору буде обов'язково, тому що всі, кого представляють тут присутні, крім Вірменії, висловилися за федерацію. Тому ми повинні реалізовувати її в чітких формулах. І не тягнути в сторону, протилежну волевиявленню народу. Ви знаєте, що я прихильник різкого відходу від унітаризму, щоб був кисень для свободи. Але це не означає, що треба впадати в іншу крайність. І так нинішній проект паплюжать за те, що він розвалює країну. Але мені здається, проект якраз відрізняється тим, що знайдена гранична ступінь свободи, далі якої розпад. Тому зневага до Конституції СРСР неприпустима!..

І. Плющ (Україна): – І до конституцій республік – теж! Тому що Конституція – документ, який визнається міжнародним співтовариством, це носій міжнародного права, а договори і угоди міжнародними не визнаються...

Б. Єльцин (Росія) – Компроміс: Конституцією держави, в яку вона входить, і Конституцією СРСР...

М. Рахімов (Башкирія): – Так, Михайло Сергійович, ми сьогодні жодне питання не вирішимо. Багато з тих, хто тут сидить, дійсно хочуть розвалити Союз. Чому ми поважаємо дійсно вистраждані декларації про суверенітет, прийняті у союзних республіках, але деклараціям, прийнятим в колишніх автономіях, відмовляємо у повазі? Навіщо ми тоді збираємося? Навіщо в кішки-мишки граємо? Нехай тоді «дев'ятка» залишається тут і вирішує свої питання...

М. Горбачов: – Не треба, не треба в таких тонах, товариш Рахімов. Реформування Союзу – справа вкрай складна. Була у нас унітарна держава, а ми хочемо

створити таку, що не розберешся: хто з ким матиме справу, хто кому підпорядковується... і так далі. Особистісні моменти, чиїсь амбіції можуть зіграти. Це неприпустимо, адже йдеться про долю держави...

М. Ніколаєв.

Фото: Gavril Kirillin

М. Рахімов.

Фото: www.bashkortostan.ru

В. Ардзінба (Абхазія): – Будь ласка, давайте просуватися вперед! Прийміть одну з формул, яка вас більше влаштовує, і підемо далі. Я звертаюся з великим проханням. Будь-який варіант, скільки їх пропонували – жоден не підходить. Так не буває, зрозумійте...

Н. Назарбаєв (Казахстан): – Ми минулого разу обговорили проект. І повезли його до парламентів республік. Парламенти винесли свої постанови. А зараз ми один одному виламуємо руки. Як я можу змінити рішення Верховної Ради? (всі виділення у стенограмі – О. Б.) Зрештою, якщо Росія та інші республіки, де є автономії, згодні, можна було б прийняти пропозицію: «... Регулюються договорами або Угодами і Конституцією СРСР».

М. Горбачов: – Це Ваш Союз. Як запишете...

Н. Назарбаєв: – Але одна держава входить в іншу, і та, інша – в Союз. Тоді ми повинні і щодо Союзу записати точно так само. Давайте логічно доведемо думку до кінця. Раз угодами, то давайте і з Союзом годами. І точка, більше нічого...

Отже, у ході цього бліц-діалогу чітко визначилися та окреслилися основні больові точки та тенденції взаємовідносин між потенційними суб'єктами оновленого Союзу, ключовими серед них були:

1. Відсутність єдності у поглядах і діях, незважаючи на березневий референдум 1991 р. і підписання Заяви «9+1».
2. Поглиблення серйозних протиріч і наростання недовіри як по лінії Центр – союзні республіки, так і по лінії союзні республіки – автономні республіки.

В. Ардзінба

Н. Назарбаев.

Фото: Elbasy, Press service of the First President of the Republic of Kazakhstan

3. Граничне ослаблення Центру, який не може навіть відіграти роль ефективного координатора.
4. Зростання ролі владних структур (у першу чергу парламентів) і нормативних актів республік.
5. Наростання скептичних настроїв стосовно перспектив оновленого Союзу.
6. Скорочення часу для прийняття рішень.

Те, що розмова у Ново-Огарьово 23 липня 1991 р. була дуже гострою і непростою, підтверджує і тодішній Голова Верховної Ради СРСР А. Лук'янов, який досить цікаво, точно, але можливо дещо пристрасно описує у своїх

мемуарах ситуацію на цій зустрічі[20 - Лук'янов А. И. Переворот мнимый и настоящий. М., 1993. – С. 57-58.]. Своєрідним епіграфом для розуміння загальної картини «взаємовідносин, проблем та рішень» можуть слугувати слова цього автора: «Розмова на цій зустрічі виявилася, можливо, найважчою, а по ряду пунктів абсолютно неконструктивною». Як аргументи для такої своєї оцінки Анатолій Іванович наводить наступні факти. По-перше, принаймні дві Республіки (Азербайджан і Киргизія) запропонували взагалі виключити з Договору згадку про те, що Союз РСР є суверенною федеративною державою, і не застосовувати слово «федерація» ні в одній із статей проекту. По-друге, представники кількох республік знову і знову наполягали на тому, що у Союзу не може бути своєї власності і що все закріплене за ним майно має визначатися як спільна власність республік, які становлять Союз. По-третє, передбачалося вилучити з договору поняття «виключної компетенції Союзу», розглядаючи її як сферу спільних інтересів усіх суверенних держав. По-четверте, не вдалося досягти згоди з питань податкових надходжень до союзного бюджету. По-п'яте, представник України виступив на зустрічі із заявою, що Україна взагалі має намір вирішувати питання про своє ставлення до Союзного договору не раніше середини вересня.

Особливо гостро на ново-огарьовській зустрічі постало питання щодо фінансових платежів Центру, яке, до речі, неодноразово піднімалося і на попередніх перемовинах. Б. Єльцин у черговий раз наполягав на одноканальних фіксованих платежах, які буде відраховувати кожна республіка. У відповідь роздратований М. Горбачов сказав, що «податок треба збирати з кожного підприємства, регулюючи частку його відрахувань. Якщо немає федеральних податків, немає і Союзу! Жодної федерації немає в світі без федерального податку. Якщо ми цього не підпишемо в договорі, мені тут робити нічого». Після цих слів Михайло Сергійович, намагаючись натиснути на опонента, почав демонстративно збирати папери у папку. Але останню крапку у цій дискусії поставив все ж Б. Єльцин, який загрозливо застеріг: «Не доводьте нас до того, щоб ми вирішили це питання без вас!»[21 - Воротников В. И. Хроника абсурда: отделение России от СССР. – М.: Эксмо: Алгоритм, 2011. – С. 292.] Трохи пізніше ця розмова мала своє логічне продовження на таємній зустрічі М. Горбачова, Б. Єльцина та Н. Назарбаєва, що відбулася 29 липня...

А. Лук'янов.

За спогадами І. Плюща, можна відновити картину участі України та її ролі у Новоогарьовському засіданні, що відбулося 23 липня 1991 р. Ця картина містить цікаві деталі. На цьому зібранні українську сторону представляв саме І. Плющ, якого туди направив Л. Кравчук зі словами: «У відпустку вже йду...треба тобі їхати в Ново-Огарьово». Дії Голови Верховної Ради Іван Степанович прокоментував у своєму стилі: «Леонід Макарович не хотів уже їхати, бо це таке воно складне...». Справа у тому, що 5 липня 1991 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР», і у Л. Кравчука з'явилися нові перспективи та політичні траєкторії. За цих обставин їхати у Ново-Огарьово і обговорювати проект нового Союзного договору, який був неоднозначно сприйнятий в українському парламенті через те, що суттєво суперечив Декларації про державний суверенітет України, вступати у дискусії з невідомими наслідками, у яких можна зіпсувати набутий політичний імідж не входило у плани Леоніда Макаровича. Краще відправити на цю зустріч І. Плюща, щоб позначити українську позицію та прозондувати ґрунт і... піти у відпустку та подивитися, що з цього вийде.

Але повернемося до спогадів І. Плюща. Перше, що йому кинулось в очі ще в аеропорту, це зміна моделі зустрічі офіційних представників – зустрічала «Чайка» не з постпредства, а із гаража Президента або Верховної Ради СРСР, що означало дотримання протоколу уже на рівні міждержавних стосунків. По-друге, не зовсім зрозумілий формат обговорення, який Іван Степанович у своїх спогадах так прокоментував: «Ну, а тут же експертів повно, я ж це сказав тільки тих, що за столом. А скільки на приставних, там же і всі сиділи – і міністри союзні ж, і так далі, це взагалі було незрозуміло, що це за суб'єкти, суб'єкти при всьом Союзе? И той оставляем, и новый создаем (виділено – О. Б.)».

Одним з ключових питань, які розглядалися у Ново-Огарьово, була стаття Договору, що регулювала відносини між суб'єктами майбутнього Союзу, у якій було записано, що вони регулюються Конституцією СРСР, Конституціями союзних республік, а також договорами й угодами, укладеними на рівні суб'єктів. Тут представники автономних республік запропонували дописати... і Конституціями автономных республик». Ну, й почалась гостра дискусія.

І. Плющ: «Відносини между суб'єктами Союзу регулюються їхніми Конституціями».

У цей момент, вловивши хвилю, І. Плющ виступив з пропозицією записати: «Відносини между суб'єктами Союзу регулюються їхніми Конституціями». І все!», на що Михайло Сергійович відповів – «так». Але ж тут підскочив А. Лук'янов і сказав: «Іване Степановичу, якщо хтось приїхав сюди розвалювати Союз, то міг би і не їхати. Над цим формулюванням працювало вже стільки юристів» – і так далі, і так далі. На що І. Плющ відповів: «По-перше, Анатолій Іванович, я не хочу принижувати якимось вас, як великого юриста, але в народі є такий вислів: «де зібралось три юристи, то там щонайменше п'ять думок ну і стільки ж позицій». По-друге, я вам хочу сказати, а хто ви такий тут? Я – суб'єкт, от, а ви хто, хто ви тут? Михайло Сергійович – я розумію. А ви – хто?» У цей момент М. Горбачов, бажаючи припинити перепалку, сказав: «Все, досить, досить, Іван, заспокойся, досить» і оголосив перерву.

У перерві між І. Плющем і М. Горбачовим відбувся наступний діалог:

І. Плющ: «Для чого ви дурите знов увесь світ?»

М. Горбачов: «У чому?»

І. Плющ: «Ви почитайте, усі газети пишуть «Дев'ять плюс один», дев'ять нас було і приїхав Тер-Петросян, десятий, який приєднався. За столом нас сидить 26 чоловік, то що це за суб'єкти сидять? Тоді ж пишіть, що нас 26 суб'єктів».

М. Горбачов: «Ти автономні республіки маєш на в увазі?»

І. Плющ: «Ну перш за все автономні, а потім Лук'янова и Павлова, що це за суб'єкти?»

М. Горбачов: «А як їх виженеш?»

І. Плющ: «Е, Михайло Сергійович, щоб не виганяти, треба було не пускати».

Другою больовою точкою на новоогарьовській зустрічі було питання принципів та моделей формування союзного бюджету. У проекті договору було записано, що він формується з відрахувань союзних підприємств. Проти такого підходу

категорично виступив І. Плющ («Михайло Сергійович, ну так же не можна»), оскільки в Україні, за його словами, було більше 60 % союзних підприємств. Іван Степанович запропонував: давайте ми запишемо, що «союзний бюджет формується за фіксованими платежами, за узгодженою методикою». На що М. Горбачов в принципі погодився («а вообще-то да»). Пропозицію І. Плюща одразу підтримав Б. Єльцин («от это что-то, давайте так запишем») та Н. Назарбаєв і після цього почалося бурхливе обговорення, у ході якого неодноразово прозвучало «Ні!» пропозиції І. Плюща. За цих обставин М. Горбачов зробив перерву, після якої з ініціативи представників союзних міністерств була підготовлена нова редакція цієї статті: «союзный бюджет формируется из платежей союзных предприятий, а также фиксированных платежей по согласованной методике». Реакція І. Плюща на «оновлений» документ була прогнозованою і різкою: «Ви що, вже нас взагалі вважаєте за таких, чи?.. тобто, я два рази повинен платити в союзний бюджет: раз підприємства союзні заплатили, а потім ви ще й по методиці мені... і так далі. То якщо ви так будете творить...» Ну, і далі, за словами Івана Степановича, «пішов скандал». Намагаючись уникнути поглиблення конфлікту, М. Горбачов доручив Б. Єльцину, І. Плющу, Назарбаєву внести пропозиції щодо нової редакції 9-ї статті Союзного договору.

А ось тут розпочались цікаві маневри. Коли позиція цієї трійки була майже узгоджена, всі спроби фінальної зустрічі, на якій наполягав І. Плющ, наражалися на перешкоди: Б. Єльцин (постійно «зайнятий»), Н. Назарбаєв («уже півтори години як злетів, уже полетів у Казахстан»). Коли ж врешті решт Івану Степановичу вдалося зв'язатися з Борисом Миколайовичем, між ними відбувся такий діалог:

Б. Єльцин: «Це ж дуже серйозне питання, як ти вважаєш?»

І. Плющ: «Я вважаю, що ми повинні узгодити редакцію, а потім узгодити її у своїх парламентах, а потім уже можна вважати, що це формулювання України, Росії і... а це буде, якщо сьогодні ми напишем, то це Плюща. Я ж не узгодив його ні з ким, то це просто моя редакція. А як я узгоджу з Верховною Радою, то тоді це буде позиція...»

Б. Єльцин: «Правильно, їжджай, ми будем тут...»[22 - Інтерв'ю з Іваном Плющем, Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України 1988–1991, Касета 2. – <https://oralhistory.org.ua/interview-ua/636/>].

Така поведінка Б. Єльцина та Н. Назарбаєва очевидно пояснюється тим, що на той час у них уже були попередні домовленості з М. Горбачовим, які вони мали остаточно узгодити у ніч з 29 на 30 липня 1991 р....

Однак, незважаючи на всі проблеми, протистояння та протиріччя, учасники зустрічі все ж у цілому схвалили проект Союзного договору. Парадоксально, але факт, що документ, який було узгоджено на новоогарьовській зустрічі 23 липня 1991 р., називався «Договір про Союз Суверенних Держав» (скорочено ССД), але держава яка засновувалась цим документом отримала інше ім'я – «Союз Радянських Суверенних Республік» (СРСР). І справа тут очевидно не у помилках і не у ностальгії. Ймовірніш за все, це було бажання ініціаторів таких дій наповнити новим змістом звичну для громадян і світу аббревіатуру, і при цьому (майже непомітно) змінити акцент з «соціалізму» на «суверенітет»

У першому розділі Союзного договору були сформульовані базові принципи формування оновленого Союзу. Союз Радянських суверенних Республік визначався як «суверенна федеративна демократична держава», що утворилася у результаті об'єднання рівноправних республік, які у свою чергу є повноцінними суверенними державами без будь-яких застережень (у другому розділі за ними закріплювалося право вільного виходу з Союзу). Союз Радянських Суверенних Республік як суб'єкт міжнародного права проголошувався спадкоємцем Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Держави, які утворювали Союз, визнавалися повноправними членами міжнародного співтовариства», які можуть укладати будь-які договори із зарубіжними державами, «не порушуючи міжнародних зобов'язань Союзу».

Другий розділ мав на меті визначення членства у Союзі, громадянства та розмежування повноважень Союзу та республік і сфери спільного управління. Членство держав у Союзі було проголошено добровільним. Держави, що утворюють Союз, входили до нього безпосередньо або в складі інших держав. Це не обмежувало їхніх прав і не звільняло від обов'язків за Договором. Відповідно до Договору, усі вони мали рівні права і мусили виконувати рівні обов'язки (цей пункт практично урівнював у правах колишні союзні республіки та автономії). До сфери повноважень Союзу були віднесені питання оборони та оборонної промисловості, державної безпеки, зовнішньої політики та зовнішньоекономічної діяльності, виконання союзного бюджету, грошова емісія, прийняття союзної Конституції, загальносоюзні системи зв'язку та інформації, атомна енергетика, федеральні правоохоронні органи, а також координація політики республік по більшості з цих питань. У сферу спільного управління входило приблизно те ж

саме (лише з окремими нюансами) і більшість питань організації, економіки і соціальної політики у формах узгодження, координації, «вироблення основ» тощо.

Значне коло питань вирішувалося Союзом спільно з республіками: захист конституційного ладу і забезпечення прав громадян, визначення військової політики Союзу, Стратегії державної безпеки та соціально-економічного розвитку, управління енергетичною системою країни, боротьба зі злочинністю. У веденні республік залишалися також ті сфери, які не були перераховані в договорі. Шляхом укладення угоди з Союзом кожна республіка могла додатково «делегувати йому здійснення окремих своїх повноважень, а Союз за згодою всіх республік передати одній або кільком з них здійснення на їхній території окремих своїх повноважень».

За Договором, за Союзом зберігалися об'єкти державної власності, необхідні для здійснення повноважень, покладених на союзні органи влади та управління. Установлювалися єдині союзні податки і збори у фіксованих процентних ставках, що мали визначатися за погодженням з республіками, на основі представлених Союзом статей витрат.

Третій розділ Союзного договору стосувався організації союзних органів влади та управління. У ньому передбачалося, що гарантом виконання Союзного договору є Президент, обраним на цю посаду вважався той, хто отримав більше половини голосів виборців, які взяли участь у голосуванні в цілому по Союзу і в більшості держав, які його утворюють.

Законодавчу владу Союзу повинна була здійснювати Верховна Рада Союзу РСР, що складається з двох палат: Ради республік і Ради Союзу. Рада республік мала складатися з представників республік, делегованих їхніми вищими органами влади. Раду Союзу передбачалося обирати населенням всієї країни по виборчих округах з рівною чисельністю виборців. При цьому гарантувалося представництво у Раді Союзу всіх республік-учасниць Договору. Палати Верховної Ради Союзу відповідно до Договору повинні були спільно вносити зміни до Конституції СРСР; приймати до складу СРСР нові держави; визначати основи внутрішньої і зовнішньої політики Союзу; затверджувати союзний бюджет і звіт про його виконання; оголошувати війну і укладати мир; затверджувати зміни кордонів Союзу. Органом виконавчої влади мав стати Кабінет Міністрів, який мав формуватися Президентом Союзу за погодженням з Радою республік Верховної Ради Союзу.

У заключному четвертому розділі за російською мовою був закріплений статус «мови міжнаціональної спілкування»[23 - Договор о Союзе Суверенных Государств // Союз можна было сохранить. – М., 1995. – С. 268–283.].

Дуже точну характеристику цьому документу дає дослідник С. Чешко: «Все це нагромадження суперечностей і політичних неологізмів пояснювалося дуже просто. Республіки висловили таким чином своє бажання бути абсолютно безконтрольними з боку центру, але в той же час зберегти його, щоб експлуатувати в своїх інтересах (щодо ресурсів, бюджетних субсидій тощо). Іншими словами, передбачалося створити «колоніальну імперію» навпаки. З боку Горбачова резон полягав, очевидно, в тому, щоб зупинити процес «хаотизації» хоча б на цьому, маловигідному рубежі, задовольнити амбіції республік, забезпечити собі перепочинок, а там – буде видно. Позиція Горбачова була, напевно, більш логічна, але вона допускала великий ризик»[24 - Чешко С. В. Распад СССР: этнополитический анализ. 2-е изд. – М.: ИЭА РАН, 2000. – С. 358.].

Більш детальну характеристику протиріч і «больових точок» проекту оновленого Союзу окреслює А. Барсенков:

По-перше, проект визнавав республіки-учасники суверенними державами, які «володіють всією повнотою політичної влади», «є повноправними членами міжнародного співтовариства», можуть укладати будь-які договори із зарубіжними країнами, «не порушуючи міжнародні зобов'язання Союзу». Союз Радянських Суверенних Республік також визначався як «суверенна федеративна демократична держава», однак з контексту випливало, що суверенітет республік є первинним.

По-друге, сфера впливу Союзу практично повністю (відрізнялися лише формулювання) збігалася зі сферою спільного впливу Союзу і республік, розмежування можна вважати умовним. Тому сфера впливу Союзу виглядала розпливчасто, невизначено.

По-третє, за Союзом передбачалося збереження об'єктів держвласності, необхідних для здійснення покладених на нього повноважень, однак він позбавлявся власних податкових надходжень. Встановлювалася... система збирання податків, при якій союзний бюджет визначався республіками на основі представлених Союзом статей і витрат. Контроль видатків союзного бюджету повинен був також здійснюватися учасниками договору.

По-четверте, у спільній заяві «9+1», схваленій 23 квітня, декларувалася необхідність не пізніше шести місяців після підписання договору підготувати і прийняти нову Конституцію Союзу. У підсумковому ж тексті договору, а також в супутніх йому документах, строки прийняття нового основного Закону чітко не фіксувалися, що не пов'язувало держави-учасниці ніякими певними зобов'язаннями з цього приводу. Заява від 23 квітня вводила поняття «перехідного періоду», під яким розумівся час між підписанням союзного договору і прийняттям нової Конституції разом із подальшими виборами органів влади нового Союзу на її основі. При цьому декларувалася безперервність здійснення державної влади та управління органами СРСР до створення нових союзних структур. Фактично ж це положення на невизначений час консервувало ситуацію правової конфліктності, що характеризувала відносини між Центром і республіками після прийняття декларацій про суверенітет, від яких у 1991 р. ніхто не збирався відмовлятися[25 - Барсенков А.С. Реформы Горбачова и судьба союзного государства. 1985–1991. М.: Изд-во МГУ, 2001. – С. 193.].

Втім, незважаючи на перераховані суперечності та протиріччя, компроміс у питанні майбутньої долі СРСР було знайдено. Крім того, новоогарьовське зібрання, що відбулося 23 липня 1991 р., не лише схвалило у цілому проект Союзного договору і прийняло рішення про доцільність підписання договору у вересні—жовтні 1991 р., маючи на увазі проведення цього підписання на З'їзді народних депутатів СРСР із запрошенням на нього всіх повноважних делегацій. Такий формат був передбачений Постановою Верховної Ради СРСР «Про проект Договору про Союз Суверенних держав» від 12 липня 1991 р.[26 - Постановление Верховного Совета СССР «О проекте Договора о Союзе суверенных государств» /Ведомости Съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР. – 1991. – № 29. – /Ст. 853–854.] Також, за свідченням А. Лук'янова, саме такий порядок укладення Союзного договору був підтриманий М. Горбачовим у стенограмі Ново-Огарьовської зустрічі[27 - Лукьянов А. И. Переворот мнимый и настоящий. М., 1993. – С. 57–58.].

Характерно, що у цей момент у голові М. Горбачова очевидно відбувалася боротьба за класичною формулою «його думка – і неправильна», але йому були потрібні формальні учасники/співучасники цього процесу, у ході якого він би «пояснював, пояснював аж сам зрозумів...». Ілюстрацією можуть слугувати свідчення відомого історика Роя Медведева: «26 липня один з помічників Горбачова запросив мене в Кремлівський кабінет президента і генсека. Сюди ж був запрошений і Борис Олійник, відомий український поет і громадський діяч, член ЦК КПРС і один із заступників Голови Ради Національностей Верховної Ради

СРСР. «Я запросив вас сюди, – сказав Михайло Горбачов, – щоб порадитися щодо процедури підписання Союзного договору. Є три можливі варіанти...» І далі Горбачов протягом приблизно 30 хвилин розбирав вголос ці три варіанти. Я подумки обмірковував свою пораду, згадуючи про те, як йшло в 1922 р. підписання найпершого Союзного Договору на з'їзді рад. Але моя порада не знадобилася. Наприкінці свого монологу Горбачов раптом сказав: «Мабуть, другий варіант є найбільш підходящим. Велике спасибі». І простягнув нам руку для прощання. Я був здивований, але Б. Олійник, який зустрічався з Горбачовим не один раз, зробив якийсь особливий жест, показуючи: все як завжди. Ні я, ні Олійник не вимовили в кабінеті Горбачова жодного слова»[28 - Медведев Р. Советский Союз. Последние годы. Конец советской империи. – М.: АСТ, 2010. – С. 461–462.]

Як показав подальший розвиток подій потужним каталізатором історичних (це не перебільшення, а констатація) процесів, що розгорнулися у СРСР у серпні 1991 р., стала малопомітна і маловідома подія – таємна зустріч М. Горбачова, Б. Єльцина та Н. Назарбаєва, яка відбулася у ніч з 29 на 30 липня 1991 р. у Ново-Огарьово, що тривала з підтримкою алкоголю до 3 години ночі.... Спонукальним мотивом для М. Горбачова могла бути фраза, яка була сказана Б. Єльциним напередодні на офіційному засіданні: «Не доводьте нас до того, щоб ми вирішили це питання без вас!» У чому ж була суть цієї таємної зустрічі і які були її результати? Ми не знаємо деталей, але з тих джерел, які зараз доступні, можна з впевненістю стверджувати, що це були кулуарні політичні торги.

Які ж їхні наслідки? З одного боку, у результаті цих перемовин М. Горбачов отримав бажане – Б. Єльцин та Н. Назарбаєв погодились не чекати вересня-жовтня 1991 р., як раніше домовлялися, а підписати Союзний договір вже 20 серпня. З іншого боку – М. Горбачов зобов'язувався: по-перше, звільнити з посад значну частину вищої союзної номенклатури (за виразом Б. Єльцина, «одіозного оточення»). Мова йшла про В. Крюкова, Д. Язова, Г. Янаєва, В. Павлова, Б. Пуго, Л. Кравченка... – тобто майже про весь склад майбутнього ДКНС); по-друге, призначити прем'єр-міністром Н. Назарбаєва; по-третє, М. Горбачов погодився з пропозицією Б. Єльцина про включення до договору формулювання про одноканальну систему надходження податкових коштів до бюджетів республік (зі статті 9 проекту, що стосувалася союзних податків, Б. Єльцин тоді ж власноруч викреслив слова: «зазначені податки і збори вносяться платниками безпосередньо в союзний бюджет»); взяв на себе зобов'язання видати одразу після підписання Договору указ про переведення під юрисдикцію Росії всіх підприємств союзного підпорядкування, розташованих на її території[29 - Ельцин Б. Н. Записки президента. – М.: РОСПСЭН, 2008, – С. 53–54;

Лукьянов А. И. Переворот мнимый и настоящий. М., 1993. – С. 59–60; Воротников В. И. Хроника абсурда: отделение России от СССР. – М.: Эксмо: Алгоритм, 2011. – С. 292.].

Що ж змінила зустріч «трійки»?

1. Змінено час та порядок підписання Союзного договору: своєрідними локомотивами майбутніх змін повинні були стати одні з найвпливовіших республік СРСР – Росія і Казахстан, які до цього стояли вичікуючи «на запасних путях», а тепер повинні були стартувати вже 20 серпня 1991 р.
2. Виключено з процесу модернізації СРСР його центральні органи – Верховну Раду СРСР та З'їзд народних депутатів, які точно б не підтримали та не затвердили б запропонований 23 липня 1991 р. текст Союзного договору.
3. Домовлено про серйозні зміни та перестановки у правлячій союзній еліті.
4. Кулуарно змінено певні пункти уже узгодженого 23 липня 1991 р. проекту Договору.
5. Створено неформальний союз «Горбачов-Єльцин-Назарбаєв».
6. Апробовано та запроваджено у політичний процес модель формально (юридично) нелегітимної для прийняття рішень на союзному рівні «трійки», яка вирішує масштабні проблеми кулуарно.

На перший погляд нарешті сформувався міцний союз трьох лідерів, який уособлював єдність Центру і республік, але насправді це було ніщо інше як ситуативний компроміс. Не випадково, що коли через кілька днів після тієї знакової зустрічі – 2 серпня М. Горбачов у розмові зі своїм помічником А. Черняєвим згадав про її учасників – Б. Єльцина і Н. Назарбаєва, то дав їм не дуже приємну характеристику: «Ох, Толя. До чого ж дрібна, вульгарна, провінційна публіка. Що той, що інший! Дивишся на них і думаєш – з ким, для кого?.. Кинути б усе. Але на них кинути-то доведеться. Втомився я...»[30 - Черняєв, А. С. 1991 год: Дневник помощника президента СССР / Анатолий Черняев. – М.: ТЕРРА, Республика. – С. 96.]

Кінець липня – початок серпня 1991 р. був дуже насичений подіями. Знаковим у контексті перипетій навколо Союзного договору є візит до Києва американського Президента Джорджа Буша, що відбувся вже 1 серпня.

Історія цього візиту доволі цікава. Причин відвідати Україну у Дж. Буша було щонайменше дві. По-перше, динаміка подій засвідчувала, що «українське питання» як і напередодні Другої світової війни починає все більше переміщуватися до центру уваги міжнародної спільноти, адже ставало дедалі зрозумілішим, що без України М. Горбачову не вдасться створити оновленого Союзу і у такій формі зберегти імперію. Крім того, американську сторону турбувало й те, що саме на українській території було зосереджене ударне угруповання стратегічних ракет, які безпосередньо загрожували безпеці США. Як образно і точно про це сказав Ю. Щербак: «Американських стратегів лякала перспектива появи в наших степах махновських тачанок з балістичними ракетами і касетними ядерними боеголовками». Була і друга причина, яка підштовхувала американського Президента до візиту в Київ. Справа у тому, що у 1992 р. мали відбутися чергові президентські вибори. За цих обставин, Дж. Бушу, який палко підтримував М. Горбачова, необхідно було здійснити для врівноваження ситуації широкий жест або кілька кроків у бік радянських республік, адже опоненти постійно його критикували за пасивність у питанні визнання незалежності балтійських республік. Ці фактори і примусили Дж. Буша звернути увагу на Україну.

Коли посол США у СРСР Джек Ф. Метлок формально узгодив, не зустрівши заперечень, поїздки американського Президента до Києва з радянським міністерством закордонних справ і майже скоординував програму цього візиту з українськими дипломатами, раптом з'явилися непередбачені обставини. 21 липня американському послу зателефонували з Вашингтона і повідомили, що радянський повірений у справах приїздив до Білого Дому з таємним повідомленням з канцелярії радянського Президента, в якому зазначалося, що з огляду на напружені відносини між Росією і Україною поїздка Дж. Буша до Києва в даний момент «не є хорошою ідеєю» і була б небажаною. У якості компенсації «за незручності» Дж. Бушу пропонувалося... провести день з М. Горбачовим на одному з курортів Ставропольського краю. За цих обставин американці потрапили у скрутне становище, коли і їхати до Києва не можна – М. Горбачов не рекомендує, і не їхати – це не вихід, оскільки були вже попередні домовленості з українською стороною. Назрівав дипломатичний скандал...

Втім справжній дипломат завжди знайде вихід. Посол США у СРСР Джек Ф. Метлок обрав безпрограшний варіант прихованого шантажу. За попередньою домовленістю з Вашингтоном, він спеціально подзвонив до державного департаменту по відкритому зв'язку, з тим, щоб його почули в КДБ, і сказав: «Чи знають ці хлопці з радянського уряду, що вони роблять? Вони роблять погані речі з українцями і їх засудить громадська думка всюди, включаючи США». І от коли перед радянським урядом з'явилася реальна загроза нести відповідальність за скасування візиту до України роздратований М. Горбачов був змушений на нього погодитися[31 - Мэтлок, Джек Ф. Смерть империи: взгляд американского посла на распад Советского Союза. – М.: Рудомино, 2003. – С. 478-479; Щербак Ю. Украина на «шахматной доске» Буша-старшего. – <https://day.kyiv.ua/ru/article/nota-bene/ukraina-na-shahmatnoy-doske-busha-starshego>].

У своїй вітальній промові під час зустрічі американського Президента в аеропорту Л. Кравчук спробував зорієнтувати Дж. Буша у потрібному для України напрямку: «Ми надаємо вашому приїзду на Україну, пане Президент, винятково великого значення і сподіваємось, що він увійде в історію як важливий крок до нової оцінки ситуації, що склалася в нашій країні і в політичному, і в соціально-економічному плані. Ваш візит відображає ті зміни, які відбулися за останній час у наших країнах, у міжнародних відносинах, у світі в цілому (виділено – О. Б.)». Отже месидж Леоніда Макаровича заключався у тому, що в «умовах змін» Президенту США доцільно зробити «важливий крок» до «нової оцінки ситуації».

У відповідь Дж. Буш висловив гранично дипломатичну обтічну формулу («і нашим – і вашим»), основних принципів і постулатів якої він дотримувався під час усього візиту до Києва: «Ми хочемо далі підтримувати якнайміцніші офіційні відносини з урядом Горбачова, але ми також усвідомлюємо важливість ширших зв'язків з Україною та іншими республіками, з усіма народами Радянського Союзу»[32 - У Києві – з офіційним візитом перебував Президент Сполучених Штатів Америки Дж. Буш // Голос України 2 серпня 1991 р.].

Публічний діалог Л. Кравчука та Дж. Буша продовжився у сесійній залі українського парламенту. Відкриваючи зустріч, вловивши настрої американського Президента стосовно підтримки оновленого Союзу і стабільності, Леонід Макарович однак заявив, що підтримуючи ці ідеї Україна не збирається відмовлятися від проголошеного суверенітету: «Ми хочемо сказати, пане Президент, що люди, які тут зібралися, представляють різні політичні сили, але всі вони об'єднані однією великою ідеєю – ідеєю суверенітету України,

розбудови її державності, бажання бути господарем своєї власної долі. Ми хочемо вам також сказати, що Україна є одним з ініціаторів утворення нового союзу – Союзу Суверенних Держав, у якому кожна республіка виступала б як суб'єкт міжнародного права, брала активну участь в усіх справах європейських і світових. І що саме на цих підвалинах суверенітету, єдності, братерства, дружби, співпраці з республіками, з іншими державами об'єднуються всі політичні сили України. І що саме це забезпечує сьогодні нам стабільність (виділено – О. Б.)».[33 - Україна – США новий етап партнерства// Голос України 3 серпня 1991 р.]

Л. Кравчук

Втім, у американського Президента було своє бачення ситуації і свій план дій, що чітко знайшло свій вияв у його виступі в українському парламенті. Промова була написана кваліфікованим фахівцем – Кондолізою Райс, яка обіймала посаду директора відділу у справах СРСР і Східної Європи Ради національної безпеки США. Втім досить швидко з «легкого пера» журналіста-консерватора Вільяма Сафіра, редактора газети The New York Times, вона отримала назву «котлета по-київськи». Як і слід очікувати, у будь-якому журналістському ярлику тут було подвійне дно: з одного боку, брутальна і не зовсім коректна назва спічу Президента США у парламенті іншої держави, з іншого – приховане звинувачення лідера у боягузстві. Як про це згадував у 2004 р. сам В. Сафір: «Я тоді назвав цю промову «котлетою по-київськи». Це настільки розлютило Буша, який помилково сприйняв як звинувачення в боягузстві, а не у колосальному прорахунку (по-англійськи котлета по-київськи називається Chicken Kiev, а слово «chicken» в американському сленгу означає «Боягуз»), що з тих пір він зі мною не розмовляє»[34 - Путинская «котлета по-киевски». –

https://censor.net/ru/resonance/729/putinskaya_quotkotleta_pokievskiquot_quotthe_new_yor

Наврядчи Президента США можна звинувачувати у боягузстві, але у чому ж суть «колосального прорахунку», про який говорив відомий американський журналіст?

Виступаючи у Верховній Раді, Джорж Буш, на перший погляд, дуже точно добирав слова. У сесійній залі українського парламенту з вуст Президента на початку промови дуже багатозначно та актуально прозвучало: «Сьогодні ваш народ відчуває надію на свободу». А от далі... далі, боячись наслідків стихійного розпаду/розвалу СРСР, особливо наслідків цього процесу у сфері ядерних озброєнь та під впливом «схибленого на стабільності» (вислів В. Сафіра) радника по національній безпеці Брента Скоукрофта Джорж Буш оголосив три тези, які і дали в подальшому підставу говорити про «колосальний прорахунок» Президента США:

1. Висловив підтримку М. Горбачову («Відверто кажучи, Президент Горбачов домігся разючих речей і цілями його політики гласності, перебудови і демократизації є свобода, демократія і економічна свобода. Ми будемо підтримувати як можна більш міцні відносини з радянським урядом Президента Горбачова...»).

2. Розмежував поняття «свободи» і «незалежності» та застеріг від «самогубного націоналізму» («І разом із тим свобода – це не те ж саме, що незалежність. Американці не будуть підтримувати тих, хто прагне до незалежності для того, щоб змінити тиранію, нав'язувану здалеку, місцевим деспотизмом. Вони не будуть допомагати тим, хто заохочує самогубний націоналізм, який породжується на міжнаціональній ненависті»).

3. Підтримав ідею оновленого Союзу («Республіки цієї країни (мова йде про СРСР – О. Б.) мають великі торговельні зв'язки, які ніхто не може скасувати одним розчерком пера або новим законом. Незрівнянно більша частина торгівлі, здійснюваної радянськими компаніями, будь то імпорт або експорт, припадає на торгівлю між республіками, і це вам відомо краще, ніж мені. Угода «дев'ять плюс один» вселяє надію на те, що республіки поєднуюватимуть більшу автономію з більш активною добровільною взаємодією – політичною, соціальною, культурною та економічною – замість того, щоб ступати на безнадійний шлях ізоляції»)[35 - «Котлета по-київськи»: повний текст скандальної промови Джорджа Буша-старшого в Раді – <https://www.uaportal.com/ukr/news/kotleta-po-kiivski-povnij-tekst-skandalnoi-promovi-dzhordzha-busha-starshogo-v-radi.htm>].

Всі ці слова були сказані за 23 дні до проголошення незалежності України від Радянського Союзу і за 4 місяці до проведення на Україні референдуму про незалежність.

Характерно, що до тексту майбутньої промови Президента Буша досить критично поставився Джек Ф. Метлок, який на той час був послом США у СРСР. Він мав можливість ознайомитись з цими матеріалами вже під час польоту на борту Боїнга 427 – «літака номер один», що летів за маршрутом Москва – Київ. Перше, що кинулося в очі досвідченому дипломату, це кілька фраз, що звеличували Горбачова, і «виглядали недоречними і непотрібними». Куди краще було б висловити підтримку створенню демократичних інститутів і приєднання країни до світової економіки... Сумніви у Джек Ф. Метлока виникли і з приводу того, чи варто особливо підкреслювати підтримку Сполученими Штатами нового союзного договору, який був наслідком «багатьох політичних компромісів, одних несуттєвих, інших – все ще сумнівних». За цих обставин «іноземному державному діячеві влазити в усе це було самовпевнено і необачно, бо він ризикував створити враження, протилежне бажаному»...

Свої роздуми і сумніви Джек Ф. Метлок висловив тут же у літаку у розмові з одним з укладачів тексту промови:

– Не слід президенту так персоніфікувати, говорячи про «Радянський Союз Горбачова», і не слід давати зрозуміти, що ми проти їхньої незалежності, якщо такий їхній вибір.

– Я вас розумію, – відповів мій співрозмовник, – але не думаю, що зможу прибрати ці фрази. Ми вже видрукували екземпляри для преси. А крім того, це вставив сам президент. Так він хоче, щоб це звучало...[36 - Мэтлок, Джек Ф. Смерть империи: взгляд америк. посла на распад Совет. Союза. – М.: Рудомино, 2003. – С. 479–480.]

Отже, Джорж Буш не просто прочитав 1 серпня 1991 р. в українському парламенті текст церімоніальної для таких візитів промови, який йому підготували. Американський Президент фактично зробив важливу політичну заяву стосовно актуальних суспільних процесів в СРСР, у якій сам розставив акценти: а) підтримав М. Горбачова; б) закликав Україну до відмови від курсу на незалежність; в) привітав ідею створення оновленого Союзу. Така озвучена позиція Сполучених Штатів Америки створила сприятливий ґрунт для реалізації планів М. Горбачова.

Уже наступного дня – 2 серпня 1991 р. увечері Михайло Сергійович дав інтерв'ю про союзний договір, у якому анонсував модель «перетворення Союзу на основі наступності і оновлення», яка мала реалізовуватися поетапно «на різних швидкостях». У його заяві Центральному телебаченню «Союзний договір

відкритий до підписання» сказано: «...Сьогодні я надіслав листа керівникам делегацій уповноважених верховними радами республік з пропозицією відкрити договір для підписання 20 серпня нинішнього року. Лист направлено і республікам, яким ще належить визначити свою позицію. Мається на увазі, що першими договір підпишуть делегації Російської Федерації, Казахстану та Узбекистану. Потім, через певні проміжки часу, представники інших республік, які брали активну участь у розробці та узгодженні договору. Такий порядок дасть можливість Верховній Раді України завершити розгляд проекту. За цей час відбудеться референдум у Вірменії. Прийме рішення про ставлення до союзного договору Молдова. Зможуть визначитися в цьому життєвому питанні і народи Грузії, Латвії, Литви, Естонії. Отже, ми вступаємо у вирішальний етап перетворення нашої багатонаціональної держави в демократичну федерацію рівноправних радянських суверенних республік». (Поетапна/покрокова формула М. Горбачова була покликана приховати/замаскувати той факт, що до початку серпня 1991 р. з 15 колишніх союзних республік лише 8 погодилися підписати новий союзний договір)[37 - Болдин В. И. Крушение пьедестала. Штрихи к портрету М. С. Горбачева. – М.: Республика, 1995. – С. 404.]. Як відголосок домовленостей М. Горбачова, досягнутих 29–30 липня з Б. Єльциним та Н. Назарбаєвим, у цьому зверненні прозвучала багатозначна фраза-натяк: «Договір передбачає значну реконструкцію органів влади та управління»[38 - Союз можно было сохранить. – М., 1995. – С. 284–285.].

20 серпня новий союзний договір повинні були підписати РРФСР, Казахська РСР і Узбецька РСР, а через деякий час і представники інших республік, для яких передбачався наступний порядок: 3 вересня – Білоруська РСР, 17 вересня – Азербайджанська РСР і Таджикицька РСР, 1 жовтня – Туркменська РСР і Киргизька РСР, 22 жовтня – Українська РСР, а також імовірно у жовтні Вірменська РСР і Молдавська РСР[39 - Союз Суверенных Государств. – https://ru.wikipedia.org/wiki/Союз_Суверенных_Государств].

М. Горбачов: «Договір передбачає значну реконструкцію органів влади та управління».

У СРСР настав час великих змін і тектонічних зрушень. І у цей момент М. Горбачов раптово «забув» про проголошену ним же гласність і про її роль у суспільстві. Лише після телезвернення М. Горбачова 2 серпня 1991р. текст Договору про ССД був розісланий керівникам делегацій і вищим посадовим

особам Радянського Союзу. При чому на цей документ було накладений гриф «Цілком таємно», з нього заборонялося робити копії, вносити ті чи інші зміни у положення Договору. Чим була викликана така утаємниченість? Справа у тому, що проект Союзного договору містив не просто поверхові парадокси, суперечності та протиріччя на кшталт того, що документ узгоджений на новоогарьовській зустрічі 23 липня 1991 р., називався «Договір про Союз Суверенних Держав» (скорочено ССД), але держава яка засновувалась мала отримати ім'я – «Союз Радянських Суверенних Республік» (СРСР). Причини були набагато глибші... А. Лук'янов у своїх мемуарах наводить висновки та оцінки новоогарьовському проекту Союзного договору трьох груп незалежних експертів – юристів, істориків, економістів і політологів:

Перша група експертів: «Аналіз тексту договору призводить до того, що Союз не буде володіти суверенітетом тією мірою, яка необхідна для нормального функціонування держави і в силу цього не є федеративною державою. Норми практично всього тексту договору свідчать про конфедерацію, яку автори проекту, не бажаючи суперечити відкрито результатам референдуму, прагнуть видати за федерацію».

Друга група експертів: «Проект договору створює умови для стимулювання у Союзі відцентрових тенденцій, дія яких може вийти з-під контролю тих, хто візьме на себе зобов'язання по договору. Весь текст проекту дозволяє засумніватися у щирості бажання авторів сприяти збереженню та оновленню Союзу. проект договору свідчить про конфедеративний характер майбутнього Союзу, тоді як 17 березня 1991 р. більшість народу висловилося за збереження і оновлення Союзу Радянських Соціалістичних Республік як федерації рівноправних суверенних республік»

Третя група експертів: «Визнавши федерацію, договір насправді створює не конфедерацію, а просто клуб держав. Він прямим шляхом веде до знищення СРСР. Проводячи цю лінію таємно, неявно, він – подвійно небезпечний, оскільки розмиває усі поняття такою мірою, що виникає державний монстр»[40 - Лукьянов А. И. Переворот мнимый и настоящий. М., 1993. – С. 54-55.].

Попри всі можливі варіанти ймовірної заангажованості експертних груп, які теоретично могли б бути близькими до А. Лук'янова та зацікавленими у його прихильності, висновок у них один: запропонований новоогарьовцями проект Союзного договору націлений на розбудову не дієздатної федерації (як проголошувалося), а на трансформацію СРСР в аморфну конфедерацію, з

подальшою перспективою перетворення її на «простий клуб держав». Цікаво і показово, що оцінки експертів практично співпадають зі свідченнями довіреної особи та радника М. Горбачова Анатолія Черняєва, який у своїх мемуарах засвідчив, що виступаючи 2 серпня 1991 р. стосовно майбутнього підписання Союзного договору Михайло Сергійович, «фактично «засвітив», що мова тепер йде про «вільну конфедерацію незалежних держав»[41 - Черняев А. С. Шесть лет с Горбачёвым: По дневниковым записям. – М.: Прогресс – Культура, 1993. – С. 476.].

Саме тому, що офіційно проголошувалось одне («перетворення СРСР у демократичну федерацію»), а по факту мало відбутися інше («створення на базі СРСР конфедерації»), і було обрано такий надзвичайно обмежений формат не обговорення, а «ознайомлення» з проектом Союзного договору. Після того, як 2 серпня М. Горбачов виступив по телебаченню зі зверненням до народу і оголосив, що Союзний договір «відкритий до підписання», текст договору відправили до республік лише 5 серпня. До Верховної Ради РРФСР він надійшов 10 серпня, а на 20 серпня вже було призначено підписання, після якого договір вступав в силу. Ретельно відпрацьованим був і протокол підписання Договору, який фактично виключав участь у цьому процесі і союзного, і республіканських парламентів; ні слухань, ні голосування в парламенті не передбачалося. Тверезо оцінюючи ситуацію, що склалась, тодішній член Верховної Ради РРФСР В. Шейніс констатував: «Запізнившись з конституційним оновленням Союзу щонайменше на рік, Горбачов та інші члени Ради Федерації небезпідставно поспішали завести корабель у гавань, розуміючи, наскільки небезпечними для нього можуть виявитися навіть легкі хвилі нової дискусії»[42 - Шейнис В. Л. Взлет и падение парламента. Переломные годы в российской политике (1985–1993). – Т. 1. – М., 2005. С. 493.].

Втім цілком уникнути дискусії не вдалося. 15 серпня 1991 р. (за п'ять днів до підписання) у пресі з'явився текст майбутнього Союзного договору (в українській пресі він з'явився взагалі 17 серпня)[43 - Голос України № 159 від 17 серпня 1991 р.], що викликало значний суспільний резонанс... але часу для розгортання дискусій вже не було... наступав час дій...

Втім, А. Лук'янов вже 16 серпня видав Заяву Голови Верховної Ради СРСР (правда, опублікована вона була чомусь аж 20 серпня).

Ключовими ідеями/вимогами Заяви А. Лук'янова була необхідність чіткого відображення у тексті Союзного договору:

1. У найменуванні та основних принципах результатів Всесоюзного референдуму, в ході якого абсолютна більшість громадян країни підтримала збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік. (Аналогічний підхід до найменування і характеру Союзної держави був сформульований і З'їздом народних депутатів СРСР).

2. Процеса формування єдиного економічного простору, єдиної банківської системи і закріплення за Союзом власності, необхідної для його нормального функціонування як федеративної держави.

3. Припинення так званої «війни законів», шляхом впровадження норми, що не допускає призупинення Союзом РСР республіканських законів, а республіками – союзних законів, і вирішення можливих суперечок шляхом погоджувальних процедур або рішеннями Конституційного суду СРСР.

4. Формулювання/регламентування процесів перехідного періоду, що забезпечує спадкоємність в роботі органів державної влади та управління[44 - Заявление Председателя Верховного Совета СССР от 16.08.1991//

https://ru.wikisource.org/wiki/Заявление_Председателя_Верховного_Совета_СССР_от_16.08.1991

Ну а тепер дві цитати щодо «спускових гачків» дуелі, про яку йшла мова у назві цього параграфу:

Б. Єльцин «Все йшло нормально (мова йде про таємну зустріч М. Горбачова, Б. Єльцина та Н. Назарбаєва, яка відбулася у ніч з 29 на 30 липня 1991 р. у Ново-Огарьово), але коли торкнулися тем зовсім конфіденційних, я раптом замовк. «Ти що, Борис?» – здивувався Горбачов. Мені складно зараз згадати, яке відчуття у той момент я відчував. Але було незрозуміле відчуття, ніби за спиною хтось стоїть, хтось за тобою невідступно підглядає. Я сказав тоді: «Ходімо на балкон, мені здається, що нас підслуховують». Горбачов не дуже твердо відповів: «Та облиш ти», але все-таки пішов за мною... Мине небагато часу, і я своїми очима побачу розшифровку розмови Президента СРСР, Президента Росії і керівника Казахстану. Після серпневого путчу в кабінеті у Болдіна, начальника апарату Горбачова, слідчі прокуратури знайшли у двох сейфах гори папок з текстами розмов Єльцина. Мене протягом декількох років записували – вранці, вдень, ввечері, вночі, в будь-який час доби. Записали і цю розмову. Може бути, цей запис і став спусковим гачком серпня 91-го року.

В. Болдін, керівник апарату Президента СРСР, помічник генерального секретаря ЦК КПРС, який брав активну участь у подіях серпня 1991 р. на боці ДКНС: «... Ново-огарьовські посиденьки стали спусковим гачком для багатьох несподіваних явищ в нашому суспільстві... (виділено – О. Б.)».[45 - Болдин В. И. Крушение пьедестала. Штрихи к портрету М. С. Горбачова. – М.: Республика, 1995. – С. 394.]

У цьому контексті події 19–21 серпня 1991 р. у СРСР були зумовлені дією не одного спускового гачка, а двох... По своїй суті це була дуель... дуель між республіканськими та союзними елітами. Якщо більш детально та глибинно, то ця дуель за своєю природою була різнорівневою і різновекторною, адже вона відбувалася одразу по кількох лініях і на кількох ярусах: Горбачов – органи центральної влади СРСР; Горбачов – Єльцин; Центр – союзні республіки; союзні республіки – автономні республіки. На той час республіканські еліти відчували, що Центр «дає слабіну» і можна досягнути більшого – стати «повновладними господарями у своїй стороні», а союзні – дедалі більше почали розуміти, що колишній СРСР не просто увійшов у фазу проблемних рішень, а й у геометричній прогресії розпочалась його дезінтеграція, а головне – під ними не лише захиталися владні крісла, але й з'явилася перспектива повної їх втрати... За цих обставин класичного у детективних фільмах випадкового «Бах!!!» було достатньо, щоб усі учасники процесу натиснули на спусковий гачок...

Після серпневого путчу в кабінеті у Болдіна, начальника апарату Горбачова, слідчі прокуратури знайшли у двох сейфах гори папок з текстами розмов Єльцина.

На мою думку, ця дуель увійшла у вирішальну фазу 23 липня 1991 р., коли у Ново-Огарьово під тиском республіканських еліт було заряджено патрон – проект Союзного договору, який «з глушником» (з утаємниченими домовленостями) їхні лідери вистрілили у ніч з 29 на 30 липня... За цих обставин М. Горбачов намагався відіграти роль секунданта... але, як не парадоксально, секунданта обох сторін: одним (Б. Єльцину та Н. Назарбаєву) він пообіцяв підписання Союзного договору на сприятливих для них умовах, іншим (О. Бакланову, В. Болдіну, В. Варенникову, О. Шеніну та ін.) у Форосі дав «карт бланш» – «Чорт з вами, дійте» [46 - Болдин В. И. Крушение пьедестала. Штрихи к портрету М. С. Горбачева. – М.: Республика, 1995. – С. 17.]... Оце намагання «бути над процесом» і зіграло з М. Горбачовим у подальшому злий жарт..

Отже, новоогарьовський процес був для М. Горбачова формою налагодження прямих зв'язків із лідерами національних еліт республік з метою прискорення трансформаційно-інтегративних процесів у СРСР, способом вийти з-під контролю центральних союзних структур, площадкою для обговорення і узгодження принципів та методів розв'язання ключових суспільних проблем. Прийняття Заяви «9+1», яка, незважаючи на всі юридичні протиріччя, порушення та неузгодженості, за певних обставин в умовах домінування «політичної доцільності» могла стати основою формування бодай урізаного, але оновленого Союзу, було певним зрушенням в інтеграційних процесах на теренах СРСР, які до весни 1991 р. зайшли практично у глухий кут. Втім, після стартового успіху реальні потреби республік, помножені на амбіції їхніх лідерів, не давали змоги домовитися по двом ключовим проблемам – формулі взаємодії між союзними і автономними республіками у майбутньому Союзі та питанні про фінансові платежі Центру, які повинні/зобов'язувалися здійснювати республіки. Спроба М. Горбачова, Б. Єльцина та Н. Назарбаєва у ході таємної змови 29–30 липня 1991 р. взяти на себе ініціативу і прискорити інтеграційні процеси зустріла опір з боку союзних високопосадовців, які, з одного боку, бачили у підписанні нового Союзу трансформацію федерації у конфедерацію, а з іншого – втрачали свої владні крісла. Оце зіткнення інтересів союзних та республіканських еліт і стало одночасно і приводом, і причиною виступу ДКНС.

Зіткнення інтересів союзних та республіканських еліт і стало одночасно і приводом, і причиною виступу ДКНС.

2. Серпневий заколот 1991 р.: фатальний рух політичного маятника

Будь-яка влада є безперервна змова.

Оноре де Бальзак, французький письменник

Зазираю я одного разу за куліси маріонеток: біля шнурків теж маріонетки. Далі мене не пустили.

Станіслав Єжи Лец, польський письменник

На початку літа 1991 р. у політичному житті України сформувалося майже одночасно два вузла серйозних протиріч: на союзному рівні на ґрунті кардинальних розходжень щодо питання про проект нового Союзного договору і на республіканському – на базі різних підходів до формування концепції Конституції.

За цих обставин помітно зросла та радикалізувалася суспільно-політична активність народних мас країни. Зокрема, 21–23 червня у Києві відбувається Установчий з'їзд Всеукраїнської організації солідарності трудящих (ВОСТ), на якому були присутні 313 делегатів з 21 області республіки. Поряд з економічними, на зібранні було висунуто і ряд політичних вимог: вихід України із складу СРСР, розпуск КПРС, зміну державно-політичної системи, припинення урядом УРСР усіх фінансових відрахувань до центру, розпуск Верховної Ради УРСР та ін. На з'їзді констатувалося: «Партійна номенклатура боїться об'єднання наших сил, партократія знає, що ми хочемо робити, готує наступ і він вже почався, треба негайно відсунути Компартію від влади, віддати до суду, а майно націоналізувати»[47 - ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2906 /Інформація «Про установчий з'їзд Всеукраїнського об'єднання комітетів солідарності трудівників», від 25 червня 1991 р., арк. 34–40; Там само /Маніфест трудящих України, арк. 42–45.]. Така радикалізація народних мас була характерною рисою суспільно-політичного руху на всій території СРСР.

Спроба консервативного табору перейти до активних дій, силою взяти соціальний реванш знайшла своє втілення у здійсненні 19–21 серпня 1991 р. державного перевороту. Які ж основні фактори підштовхували ініціаторів путчу до активних дій? Офіційно заявленою метою ДКНС було збереження Радянського Союзу і припинення у країні реформ, які на думку учасників комітету, не модернізували, а руйнували СРСР. Чому саме 19 серпня? Справа у тому, що на 20 серпня 1991 була призначена дата підписання нового союзного договору між республіками СРСР. У результаті цієї акції замість Радянського Союзу мала з'явитися конфедерація під назвою Союз Суверенних Держав, до того ж не всі республіки СРСР планували до неї приєднатися. Але у організаторів путчу були і свої приховані меркантильні мотиви – вони боялися за свої крісла та посади, адже у разі підписання нового союзного договору керівництво колишнього СРСР навряд чи змогло б залишитися при владі. За свідченням М. Горбачова, у липні 1991 р. він домовився з президентом РРФСР Б. Єльциним про радикальне оновлення кабінету міністрів СРСР після підписання нового союзного договору. М. Горбачов не виключає, що ця розмова була записана співробітниками КДБ і її зміст став відомим членам ДКНС, що могло стати одним з каталізаторів

подальших подій[48 - Стыдныя вопросы про август 91-го Что такое путч? Кто за что боролся? И хотел ли кто-то развалить СССР? -

<https://meduza.io/feature/2016/08/19/stydnye-voprosy-pro-avgust-91-go>].

Втім, ідея силового вирішення суспільних проблем визріла у певної частини правлячих кіл ще наприкінці 80-х рр., коли процес перебудови в СРСР наштотхнувся на низку труднощів. За цих обставин у 1990 р., передбачаючи подальше поглиблення кризи суспільної модернізації, Верховна Рада Радянського Союзу прийняла Закон «Про правовий режим надзвичайного стану», який регламентував механізм його оголошення та реалізації. Цей документ передбачав, що надзвичайний стан міг бути введений Президентом чи Верховною Радою СРСР лише за умови прохання або ж згоди Президії Верховної Ради чи вищого органу влади відповідної республіки.

Напередодні III З'їзду народних депутатів СРСР у березні 1991 р. активно розгорнулася підготовка до введення за певних обставин надзвичайного стану. Хоча в цей період і не вдалося реалізувати запланованого, Рада безпеки дала команду розробити комплекс необхідних документів. Розуміючи, що дедалі втрачає контроль за перебігом суспільних подій, М. Горбачов неодноразово у цей час говорив про необхідність реалізації «надзвичайних заходів». Масштабна підготовка до майбутнього запровадження надзвичайного стану в разі граничного загострення кризи в країні відбувалася з санкції Президента СРСР. Уже у квітні 1991 р. майбутній член Державного комітету з надзвичайного стану (ДКНС, за російською аббревіатурою ГКЧП) А. Тізяков підготував перший проект Указу про введення надзвичайного стану і створення Тимчасового комітету управління СРСР – прообразу майбутнього ДКНС. Тоді ж було фактично і сформовано склад цього надзвичайного органу. Показово, що у списку фігурували високопоставлені партійні функціонери (секретар ЦК КПРС О. Шенин та перший секретар Московського міськкому Ю. Прокоф'єв), які в подальшому – очевидно, щоб не компрометувати КПРС, не увійшли до складу ДКНС, хоча і були активними учасниками путчу.

У організаторів путчу були і свої приховані меркантильні мотиви – вони боялися за свої крісла та посади, адже у разі підписання нового союзного договору керівництво колишнього СРСР навряд чи змогло б залишитися при владі.

З метою отримання підтримки у силових структурах, Кабінет міністрів СРСР на чолі якого стояв майбутній гекачепіст В. Павлов, влітку 1991 р. збільшує норми продовольчого забезпечення офіцерам армії, МВД, КДБ СРСР, Залізничних військ. Активно розгортається організаційна підготовка до введення надзвичайного стану. 20 липня 1991 р. відбулася розширена колегія КДБ за участю керівників УКДБ республік, країв та областей з питань боротьби з організованою злочинністю, на якій ретельно опрацьовувалась координація спільних дій КДБ і МВД в умовах «паралічу виконавських структур».

Місцеві партійні організації забезпечили хвилю листів до органів влади та низку публікацій у пресі, лейтмотивом яких була думка про «необхідність наведення порядку», що створювало ілюзію масової підтримки знизу ідеї запровадження «надзвичайних заходів».

16 квітня 1991 р. в Смоленську відбулася зустріч партійних працівників з міст-героїв Росії, України, Білорусії. Учасниками зібрання була номенклатурна еліта – переважно перші і другі секретарі партійних організацій Москви, Ленінграда, Києва, Мінська, Бреста, Керчі, Мурманська, Новоросійська, Одеси, Севастополя, Смоленська, Тули. Формальним приводом для цього зібрання стала підготовка до 50-річчя початку Великої Вітчизняної війни, але реальна мета була зовсім іншою – консолідувати консервативну частину партії та сформувати її позицію напередодні квітневого пленуму ЦК КПРС. Саме тому на цьому зібранні мова йшла не стільки про вшанування ветеранів та необхідність миролюбної зовнішньої політики, скільки звучала жорстка критика теорії і практики перебудовчих процесів; у виступах лунали різкі випадки проти Політбюро, в першу чергу проти М. Горбачова; висловлювалися вимоги «зміни керівництва» та заклики до надзвичайних заходів «порятунку країни». За словами Михайла Сергійовича, «знала про ці розмови, якщо не виступала їх ініціатором», та частина Політбюро, яка намагалася вплинути на Генсека з метою використання його президентських повноважень для введення надзвичайного стану та відновлення диктату керівництва КПРС[49 - Горбачев М. С. Жизнь и реформы. – Кн. 2. – М.: «Издательство «Новости»», 1995. – С. 535.]. Крім того, напередодні квітневого Пленуму ЦК на пленумах Московського міського та Ленінградського обласного комітетів КПРС чітко пролунали виступи з вимогою відставки М. Горбачова.

В. Павлов.

Фото: ru.wikipedia.org

З огляду на такий розвиток подій і, очевидно, проаналізувавши іншу інформацію, О. Яковлев 18 квітня 1991 р. направив М. Горбачову листа, в якому попереджав: «Наскільки я обізнаний, та й аналіз диктує прогноз: ГОТУЄТЬСЯ ДЕРЖАВНИЙ ПЕРЕВОРОТ СПРАВА (тобто комуністичний. – А. Я.)... Настане щось, подібне неофашистському режиму. Ідеї 1985 року буде розтопано. Ви та Ваші соратники будуть піддані анафемі. Наслідки трагедії не піддаються навіть уяві»[50 - Яковлев А. Н. Сумерки. Изд. 2-е, доп. и перераб. – М.: Материк, 2005. – С. 427.]. Отже відчуття, що от-от щось відбудеться, наростало...

Активні та масштабні дії майбутніх гекачепістів не могли не потрапити в поле зору західних політиків. Саме тому вже 20 червня у Берліні державний секретар США Дж. Бейкер повідомив міністру закордонних справ СРСР А. Бессмертних про те, що у Радянському Союзі готується усунення з посади М. Горбачова. У змові, за даними американської розвідки, активну участь беруть В. Крючков, В. Павлов та Д. Язов. Цю ж інформацію було передано М. Горбачову через посла США Дж. Ф. Метлока. На заяву дипломата про реальність державного перевороту радянський лідер відповів: «Передайте президентові Бушу, що я розчулений... Але скажіть, щоб він не хвилювався. Я все тримаю у руках (виділено – О. Б.)»[51 - Джек Ф. Метлок. Смерть империи. Взгляд американского посла на распад Советского Союза. – М., 2003. – С. 457–462.].

6 серпня В. Крючков дав завдання групі аналітиків (заступнику начальника 1-го Головного управління КДБ В. Жижину, помічнику першого заступника голови КДБ А. Єгорову, командувачу Повітряно-десантними військами П. Грачову) підготувати довідку-прогноз стосовно перспектив та можливих наслідків запровадження в країні надзвичайного стану. 8 серпня В. Крючкову було повідомлено про недоцільність запровадження комплексу надзвичайних заходів. Однак, на думку керівника КДБ, далі зволікати з цим кроком вже було неможливо: після підписання Союзного договору ввести надзвичайний стан буде вже нереально.

За лаштунками змови стояли кілька груп високих партійних та державних посадовців: представники воєнно-промислового комплексу (О. Бакланов, А.

Тізяков); вищі партійні керівники нової хвилі (В. Болдін, О. Шейнін); силові міністри (В. Крючков, Б. Пуго, Д. Язов); вищі керівники державних структур СРСР (В. Павлов, Лук'янов, Г. Янаев). У кожній з цих груп були свої причини для усунення М. Горбачова від влади. Силові міністри та військово-промисловий комплекс були невдоволені прогресуючою політикою розрядки, демократизацією і гласністю, які суттєво звужували їхню сферу впливу. Керівники нової хвилі в КПРС бажали цілком оволодіти важелями слабіючого, але ще досить потужного партійного апарату, а цим зазіханням заважав Генсек М. Горбачов. Свої мотиви мали і вищі державні чиновники СРСР, адже в разі укладення нового Союзного договору у серпні 1991 р. вони втрачали свої посади.

В. Крючков.

Фото: specsluzhby-all.ru

Розуміючи, що втрачати часу не можна навіть за умови несприятливих прогнозів, В. Крючков переходить до активних дій. 15 серпня видає наказ прослуховувати всі розмови вищого керівництва Росії – Б. Єльцина, І. Силаєва, Г. Бурбуліса. 16 серпня у пресі з'явилася заява «Від «Слова» – до справи», підписана «ініціативною групою по скликанню установчого з'їзду національно-патріотичного руху». Лейтмотивом цього документу була теза про необхідність «наведення порядку».

17 серпня у приміщенні одного з об'єктів КДБ під кодовою назвою АБЦ, розташованому на околиці Москви, під час таємної зустрічі В. Крючкова, Д. Язова, В. Болдіна, О. Шеніна, О. Бакланова, заступників міністра оборони В. Варенникова, В. Ачалова та заступника голови КДБ В. Грушко було обговорено останні деталі змови[52 - Крючков В. А. На краю пропасти. – М., 2003. – С. 160.].

18 серпня у Форос (Крим) на дачу до М. Горбачова прибули О. Бакланов, В. Болдін, О. Шенін, В. Варенников та Ю. Плеханов. Вони ознайомили Президента СРСР зі складом майбутнього ДКНС і запропонували підписати указ про введення у країні надзвичайного стану. Відмова М. Горбачова гранично ускладнила становище змовників, адже продовження ними активних дій, направлених на

практичну реалізацію комплексу надзвичайних заходів, фактично ставило їх поза законом, перетворювало на заколотників.

Увечері цього ж дня у Кремлі знову зібралися ініціатори путчу. Як згадує В. Крючков, «товариші, що повернулися із Форосу», розповіли, що прямої санкції на введення надзвичайного стану М. Горбачов не дав, але після бесіди кинув фразу: «Що ж валяйте, дійте». Майбутні ГКЧепісти опинилися перед непростим вибором. Якщо вірити О. Яковлеву, щоб остаточно переконати присутніх у необхідності активних дій В. Крючков сказав своїм колегам по путчу, що всі вони в списках демократів на знищення, а 60 міністрів у списках на інтернування, і до цих дій уже готові бойовики демократів. За цих обставин і було прийнято ряд документів, які за виразом В. Крюčkova «свідчили про намір групи осіб з числа вищого радянського керівництва здійснити відчайдушну спробу спасти державу»[53 - Крючков В. А. На краю пропасти. – М.: Изд-во Эксмо, 2003. – С. 170, 172; Олександр Яковлев: Треба зупинити «червоне колесо»... //Голос України. – 1991. – 14 листопада. – С. 12.]

У ніч на 19 серпня 1991 р. засоби масової інформації повідомили про утворення Державного комітету з надзвичайного стану (ДКНС). До його складу ДКНС увійшли перший заступник Голови Ради Оборони СРСР О. Бакланов, голова КДБ В. Крючков, прем'єр-міністр В. Павлов, міністр внутрішніх справ В. Пуго, голова Селянського Союзу В. Стародубцев, президент Асоціації державних підприємств та об'єктів промисловості, будівництва, транспорту і зв'язку О. Тізяков, міністр оборони Д. Язов, віце-президент Г. Янаєв). Утворення ДКНС та оголошення надзвичайного стану на окремих територіях СРСР поклали початок серпневому путчу, який тривав з 19 по 22 серпня 1991 р.

Варто підкреслити, що напередодні цих подій, готуючись до виступу на квітневому 1991 р. пленумі КПРС, один з майбутніх путчистів, голова Ради Оборони при Президенті СРСР О. Бакланов практично виклав концептуальні засади майбутнього перевороту (спонукальний мотив, стратегію дій, основного виконавця): «Досягнутий у 70- ті роки з величезним напруженням сил і засобів народу військовий паритет сьогодні зруйновано, і ми живемо практично під диктовку США, які стали фактично єдиним володарем країн і народів, світовим жандармом. Далі відступати не можна... Основною умовою антикризової програми має бути негайне призупинення усіх республіканських і регіональних законів, ухвалених після 1985 року... відновлення цілісності СРСР в «кордонах 1985 року», створення Комітету національного порятунку з надзвичайними повноваженнями аж до запровадження надзвичайного стану в країні.

Надзвичайні заходи можуть бути здійснені лише надзвичайною політичною владою, яка має розгалужену структуру, що пронизує всі верстви суспільства, усі форми народного господарства. Такою владою може бути лише КПРС, хай знекровлена, відлучена від важелів управління, але така, що зберегла в собі вертикальні структури, а отже і здатність та можливість управляти на основі залізної дисципліни її членів...»[54 - Цит. за: Степанков В., Лисов Е. Кремлёвский заговор. —М., 1992. – С. 33–34.].

Прес-конференція ДКНС у МІС СРСР

19 серпня 1991 р. група змовників з числа керівників союзних структур, ізолювавши М. Горбачова на його кримській дачі у Форосі, фактично захопила владу у країні. Цього ж дня було обнародовано чотири документи, які мали на меті легалізувати змовницькі дії, підвести під них юридичну базу:

1) Указ віце-президента Г. Янаєва, у якому оголошувалося, по-перше, що М. Горбачов немає можливості «за станом здоров'я» виконувати обов'язки Президента СРСР (ніяких посилань на висновки медичної експертизи указ не містив); по-друге, що за цих обставин сам Г. Янаєв починає виконувати обов'язки глави держави.

2) «Заява радянського керівництва», що констатувала необхідність запровадження надзвичайного стану в окремих місцевостях СРСР терміном на 6 місяців з метою «запобігання сповзанню суспільства до загальнонаціональної катастрофи». Для управління країною в умовах надзвичайного стану було утворено Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС за російською аббревіатурою ГКЧП).

3) «Звернення до радянського народу», у якому, по-перше, ситуація в СРСР характеризувалася як «криза влади», зумовлена хаотичним сповзанням економіки до ринку, що викликало вибух регіонального, групового та особистого егоїзму; по-друге, стверджується, що руйнація єдиного народно-господарчого комплексу призвела до різкого падіння життєвого рівня населення; по-третє, обґрунтовувалася теза про те, що в разі не застосування термінових та рішучих

заходів по стабілізації країну чекає голод, новий виток зубожіння, масові прояви стихійного невдоволення.

19 серпня 1991 р. група змовників з числа керівників союзних структур, ізолювавши М. Горбачова на його кримській дачі у Форосі, фактично захопила владу у країні.

4) «Постанова ДКНС № 1». Зміст цього документу був націлений на блокування будь-якої протидії ДКНС (розпуск усіх владних структур, воєнізованих формувань та визнання недійсними законів і рішень, які суперечать Конституції СРСР; призупинення діяльності політичних угруповань, що «перешкоджають нормалізації ситуації», заборона мітингів, демонстрацій та страйків, встановлення контролю за засобами масової інформації) та забезпечення підтримки (проголошено гасло об'єднання «усіх здорових сил» з метою «покласти кінець нинішньому смутному часу»).

За спиною ДКНС стояли реакційні сили у керівництві КПРС, хоча формально до його складу не увійшов жоден компартійний функціонер і в ньому домінували представники воєнно-промислового комплексу та силових структур. Показово і знаково, що з усіх зарубіжних керівників переворот в Москві підтримали тільки Ясір Арафат, Муаммар Каддафі, Слободан Мілошевич, а Саддам Хусейн назвав його «добре зробленою справою»[55 - 20 лет назад ГКЧП атаковал «разрушителей СССР». –

https://aif.by/social/20_let_nazad_gkchp_atakoval_razrushiteley_ssr_].

За рішенням ДКНС до столиці було введено Таманську мотострілкову та Кантемирівську танкову дивізії (362 танки, 140 бойових машин піхоти, 148 бронетранспортерів, 430 важких армійських грузовики, 3809 солдат та офіцерів)[56 - Степанков В., Лисов Е. Кремлёвский заговор. – М., 1992. – С. 108-109.]. Крім того, у розпорядженні ДКНС у Москві перебували Тульська повітряно-десантна дивізія, елітний підрозділ «Альфа», загони міліції особливого призначення, окрема дивізія особливого призначення ім. Дзержинського.

Показово і знаково, що переворот в Москві підтримали тільки Ясір Арафат, Муаммар Каддафі, Слободан Мілошевич, а Саддам Хусейн назвав його «добре

зробленою справою».

Муаммар Каддафі

Саддам Хусейн

Ясір Арафат

Центром протистояння між консервативними лідерами ДКНС та ліберальними силами в особі керівництва РРФСР стала Москва. Б. Єльцин та його оточення у гранично короткий термін зробили цілу низку принципово важливих кроків, направлених проти заколотників.

По-перше, було розгорнуто масштабну інформаційно-викривальну акцію, що мала на меті дискредитувати ДКНС, довести його антиконституційність. Акцент робився на неправомірності відсторонення М. Горбачова від влади. Російська сторона запропонувала взяти на себе всі валютні витрати для проведення у триденний термін медичного огляду Президента СРСР за участю експертів Всесвітньої організації охорони здоров'я.

По-друге, організовано оборону Білого дому. На заклик Б. Єльцина відгукнулося, за різними джерелами, від 4 до 90 тис. добровольців, які протягом усього терміну протистояння утворювали так зване «живе кільце» захисників, що було потужним стримуючим фактором для ДКНС. Білий дім захищали 6 застав та 16 барикад, у приміщенні знаходилося 1500 ополченців, 300 озброєних професіоналів, 300 «афганців»[57 - Барсенков А. С., Вдовин А. И. История России. 1938-2002. – М., 2003. – С. 384.].

По-третє, одразу ж після утворення ДКНС керівництво РРФСР прийняло рішення про створення ешелонованої структури опору. З метою створення опорної бази у Свердловську для боротьби із заколотниками, туди терміново виїхав О. Лобов, призначений головою резервного уряду, міністр закордонних справ А. Козирев вилетів до Парижу для організації міжнародної підтримки Росії.

По-четверте, Б. Єльцин, з одного боку, намагаючись максимально послабити вплив кремлівських змовників, з іншого – користуючись моментом і діючи на перспективу, прийняв низку указів, що максимально концентрували владу у його руках. Указ Президента Росії № 61 підпорядковував усі органи виконавчої влади Союзу РСР «обраному народом президенту РРФСР», а Указ № 64 оголошував Б. Єльцина командуючим збройними силами СРСР на території Росії. Реагуючи на активну протидію керівництва Росії, виконуючий обов'язки Президента СРСР Г. Янаєв кваліфікував укази Президента РРФСР як такі, що не відповідають Конституції СРСР і на цій підставі не мають юридичної сили.

Б. Єльцин, намагаючись максимально послабити вплив кремлівських змовників, користуючись моментом і діючи на перспективу, прийняв низку указів, що максимально концентрували владу у його руках.

Активні дії керівництва РРФСР, направлені проти ДКНС, різко контрастували з реакцією лідерів решти союзних республік. Н. Назарбаєв, Л. Кравчук, О. Акаєв та інші у своїх публічних виступах зробили ставку на тактику вичікування, не засудивши ні саму появу ДКНС, ні запровадження надзвичайного стану. В основі такої позиції значною мірою лежало бажання дистанціюватися на деякий час від московських подій і, зберігши суверенітет, вступити в діалог з ДКНС в якості рівноправного партнера. Разом із тим, частина лідерів досить крупних регіонів – Татарстану, Краснодарського краю, Ростовської, Самарської та Липецької областей відкрито підтримали заколотників.

Досить пасивно у ставленні до ДКНС була і позиція громадськості СРСР. На заклик Б. Єльцина розпочати загальний політичний страйк у Москві не відгукнулося жодне (!) підприємство, російське керівництво підтримали лише шахтарі – у Кузбасі застрайкували 16 шахт та розрізів зі 101. Низка мітингів та демонстрацій пройшла у республіках. Втім, у цілому реакція населення на дії ДКНС була досить пасивною: за даними КДБ у страйках та мітингах в цілому по країні взяло участь не більш як 150–160 тис. осіб[58 - Крючков В. А. На краю

пропасти. – М., 2003. – С. 197; Барсенков А. С. Введение в современную российскую историю 1985–1991 гг. – М., 2002. – С. 221.].

За цих обставин (вагання та непевність змовників, відсутність у їхніх лавах чіткого лідера, вичікувальна позиція більшої частини республіканських керівників, організаційна слабкість демократичних сил в регіонах, пасивність основної частини населення) вирішальну роль відігравали вміння рішуче діяти, концентрувати сили на вузлових напрямках, грати на слабких сторонах супротивника. Саме ці принципи і поклав в основу своїх дій Б. Єльцин.

20 серпня у другій половині дня у Генеральному штабі обговорювалося питання про штурм Білого дому. Після проведеної напередодні рекогносцировки генерали – заступник командувача ВДВ О. Лебедь, командир «Альфи» В. Карпухін, заступник командувача Московським військовим округом А. Головнєв доповіли, що з воєнної точки зору оволодіти цим об'єктом нескладно, однак будь-які силові дії на підступах призведуть до масштабного кровопролиття. Не зважаючи на це, О. Лебедю було віддано наказ готувати комплекс заходів, направлених на блокування приміщення Верховної Ради Росії. Загальний план штурму Білого дому отримав назву Операція «Гром». Початок штурму було призначено на 3 години ночі 21 серпня[59 - Пихоя Р. Г. Советский Союз: история власти. 1945–1991. – Новосибирск. – С. 596.]. Вночі стало відомо, що «Альфа» від участі у операції відмовляється, Дзержинська і Тульська дивізії не прибули на місце дислокації, а бригада спецназу «Теплий Стан» «взагалі кудись зникла»[60 - Барсенков А. С. Введение в современную российскую историю 1985–1991 гг. – М., 2002. – С. 226.].

О. Лебедь. Поштова марка ПМР

Свою роль у такому розвитку подій відіграв своєрідний «армійський синдром», суть якого полягала у небажанні армії та її керівництва після кривавих подій у Тбілісі, Баку та Вільнюсі, брати участь у силових діях проти мирного населення. Під тиском обставин і присяги військовослужбовці погодились виконувати роль своєрідного важеля психологічного тиску у серпневих подіях, проте реально застосовувати зброю і проливати кров не мали бажання. Після того як в ніч

з 20 на 21 серпня у тунелі на перетині Садового кільця і Калінінського проспекту під час спроби збудженого натовпу зупинити колону бойових машин загинуло троє молодих людей (Д. Комар, В. Усов, І. Кричевський), колегія Міністерства оборони СРСР прийняла рішення про виведення військ з Москви, скасування підвищеної бойової готовності, рекомендувала міністру оборони терміново вийти зі складу ДКНС. Фактично це означало остаточний провал заколоту.

21 серпня до Форосу майже одночасно прибули дві делегації – ДКНС (Д. Язов, В. Крючков, О. Бакланов, А. Лук'янов та ін). і російського керівництва на чолі з О. Руцьким та І. Силаєвим. М. Горбачов відмовився зустрічатися з путчистами, яких невдовзі було заарештовано, і повернувся до Москви.

Серпневі події 1991 р. викликали серйозні зміни у державному і суспільному житті країни, надзвичайно посиливши центробіжні тенденції в СРСР. Точний і лаконічний діагноз суті і наслідків путчу поставив народний депутат СРСР Г. Бурбуліс: «Після ГКЧП ми втратили будь-які шанси договірною процесу. ГКЧП – політичний «Чорнобиль» радянської тоталітарної системи»[61 - Формула распада: 25 лет назад советские граждане на референдуме решали судьбу СССР. – <https://tass.ru/spec/ussr-referendum>]. У цьому контексті закономірно, що до кінця жовтня 1991 р. офіційно проголосили про свою незалежність ще 9 радянських республік. Цей процес став не лише одним з переконливих свідчень фактичного краху перебудови в СРСР, а й важливим фактором наступної остаточної дезінтеграції Радянського Союзу.

Окремої уваги та аналізу заслуговують серпневі події 1991 р. в Україні.

Картину початкового етапу протистояння в умовах путчу дають спогади Л. Кравчука, В. Варенникова та Б. Шарикова[62 - Інтерв'ю з Леонідом Кравчуком, Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України 1988–1991, касета 4. – <https://oralhistory.org.ua/interview-ua/510/>; Інтерв'ю з Валентином Варенниковим Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України 1988–1991, касета 1. – <https://oralhistory.org.ua/interview-ua/401/>; Рахманін С. Борис Шариков: «Те, що ГКЧП провалиться, я відчув, коли побачив прес-конференцію членів комітету» // Дзеркало тижня. – 2001. – 18-22 серпня. – № 31 (355) [Електронний ресурс]: https://zn.ua/politcs_archive/boris_sharikov_to,_chto_gkchp_provalitsya,_ya_pochuvstvoval,_k_konferentsiyu_chleno.html].

Г. Бурбуліс: ГКЧП – політичний «Чорнобиль» радянської тоталітарної системи».

19 серпня о шостій годині ранку Л. Кравчуку зателефонував С. Гуренко:

– А знаєш, що в Москві переворот?... У Києві знаходиться представник ГКЧП, генерал В. Варенников, і він хоче з нами зустрітись.

Далі у розмові з Л. Кравчуком С. Гуренко спробував одразу продемонструвати новий розклад сил і запропонував зустрітись з В. Варенниковим у приміщенні ЦК КПУ. Як досвідчений політик, Леонід Макарович одразу все зрозумів, і вирішив уже на цьому етапі зайняти певну позицію: «Станіслав Іванович, справа в тому, що держава уособлюється Верховною Радою, а я голова Верховної Ради. Якщо В. Варенников хоче зустрітись, то зустрінемося в моєму кабінеті у Верховній Раді».

Коли Л. Кравчук був уже в дорозі йому зателефонував Б. Єльцин: «Леонид Макарович, вот я все время звоню к Горбачеву – меня не соединяют. Может вы позвоните, может вас соединят? Вы ж на Украине, Крым в общем». Прибувши до Верховної Ради Леонід Макарович спробував дозвонитися у Форос. І отримав відповідь делікатним жіночим голосом: «Михайла Сергійовича немає, він просив його не турбувати». Тоді Л. Кравчук зв'язався з Б. Єльциним: «Борис Миколайович, така ситуація, і мене, не з'єднують», на що Борис Миколайович відповів: «Ну, все ясно».

Невдовзі до кабінета Голови Верховної Ради зайшли В. Варенников, представники військового керівництва – командуючий Київським військовим округом В. Чечеватов, заступник командувача Київського військового округу генерал-лейтенант Б. Шариков, та партійного – перший секретар ЦК КПУ С. Гуренко і перший заступник Голови Ради Міністрів УРСР К. Масик.

– Ви знаєте, що відбулося у Москві? – одразу пішов у атаку В. Варенников.

– Загалом знаю, але це тільки, – відповів Л. Кравчук, – я знаю по радіо.

– Ну все ж ясно... Влада перейшла до ДКНС, який врятує країну. Рекомендую вам подумати і зайняти правильну позицію. Змінити свій особистий курс і курс Верховної Ради[63 - Чемерис В. Президент. – К., 1994. – С. 206, 209.].

Друга теза генерала полягала в тому, що він як головнокомандуючий сухопутними військами приїхав в Україну з метою перевірити підвищену бойову готовність військ, які тут дислоковані, і що за наказом міністра оборони цим військам дані певні повноваження і з врахуванням ситуації вони діятимуть незалежно від позиції чинного керівництва України. Якщо військові побачать, що потрібно буде ввести надзвичайний стан на якійсь території або запровадити десь комендантську годину, то вони будуть діяти за наказом міністра, з відома комітету по надзвичайному стану[64 - Зустріч Голови Верховної Ради Української РСР Л. М. Кравчука з зарубіжними журналістами.// Голос України. – 1991. – 24 серпня. – С. 3].

На безапеляційний тон генерала спікер українського парламенту відповів:

– Справа в тому, що мені неясно, я не можу так без документів. От коли прийде з Москви документ з червоною печаткою – мені адресований, тоді, я можу його відкрити, прочитати, ким він підписаний буде, це також має значення, і тільки після цього я, як Голова Верховної Ради, можу виходити на Верховну Раду, маючи конкретний документ. «Радіо – це одне, Ваша розмова це також не є документом для мене, тим більше».

Після цих слів вже Л. Кравчук пішов у атаку:

– У вас повноваження якісь є? Де мандат, підписаний керівником ГКЧП про ваші повноваження?»

Ця фраза була для В. Варенникова дуже незручною, тому що дійсно документа у нього не було ніякого.

– Мандату немає, тому ми вас... послухаємо уважно, – продовжив Л. Кравчук.

В. Варенников почав переконувати Леоніда Макаровича в тому, що необхідно терміново вводити надзвичайний стан. («Загрозлива тональність розмови, директивність, статутність свідчили про певні наміри», – акцентував Л. Кравчук, розповідаючи у сесійній залі парламенту 24 серпня 1991 р. про цю ситуацію та поведінку генерала)[65 - Стенограма пленарного засідання 24 серпня 1991 р. Засідання перше. – <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4594.html>].

У відповідь на вимоги В. Варенникова спікер українського парламенту звернув увагу присутніх на прийнятий у 1990 р. Верховною Радою Радянського Союзу Закон «Про правовий режим надзвичайного стану», який чітко регламентував, за яких умов уводиться надзвичайний стан, ким вводиться і як вводиться. Далі Леонід Макарович зауважив:

– За нашими законами, які ми вже також поприймали, у нас надзвичайний стан може ввести тільки Верховна Рада. Я, як Голова, не можу, більше ніхто не може ввести надзвичайний стан, це по?перше, а по?друге, які підстави нам вводити надзвичайний стан? Що у нас відбувається в Україні: мітингів немає, танки не їздять по Києву, по інших містах, ну, в Москві, Ви кажете, що там, – так це ж в Москві, а ми живемо в Києві». (До речі, своєчасна поява у руках Голови Верховної Ради Закону «Про правовий режим надзвичайного стану», яку він використав у якості сильного аргумента, викликала в подальшому дискусії серед істориків: чи знав Л. Кравчук заздалегідь про підготовку путчу? З одного боку, стверджується, що якщо ще 18 серпня 1991 р. секретарі деяких обкомів КПУ отримали вказівки щодо запровадження надзвичайного стану в республіці та, відповідно, мали певну інформацію про плани ДКНС, то навряд чи член Політбюро ЦК КПУ, голова Верховної Ради УРСР міг перебувати у стані повного невідання[66 - Кузьменко Ю. В. Серпневий путч 1991 р. та його вплив на партійно-радянську номенклатуру УРСР / Ю. В. // Український історичний журнал: Науковий журнал. – 2011. – № 4. – С. 45.]. З іншого боку, учасник тієї резонансної зустрічі Б. Шаріков у своїх спогадах зазначає: «У мене склалося враження, що, наприклад, Леонід Кравчук не мав достовірної інформації про підготовку в Москві. Але якимись відомостями, безумовно, володів. Я можу дозволити собі зробити подібний висновок хоча б на підставі такої деталі: коли Варенников заговорив про можливість введення в Україні надзвичайного стану, Леонід Макарович тут же взяв в руки закон, що визначає умови введення НП, який лежав прямо перед ним, на столі. Потрібний документ опинився під рукою – значить, людина готувалася»[67 - Рахманін С. Борис Шариков: «Те, що ГКЧП провалиться, я відчув, коли побачив прес-конференцію членів комітету» // Дзеркало тижня. – 2001. – 18–22 серпня. – № 31 (355) [Електронний ресурс]: https://zn.ua/politcs_archive/boris_sharikov_to,_chto_gkchp_provalitsya,_ya_pochuvstvoval,_k_konferentsiyu_chleno.html].)

Між тим розмова у кабінеті голови Верховної Ради продовжувалась. В. Варенников звернувся до Л. Кравчука, щоб той своїми діями посприяв «підтримці порядку» у стилі ГКЧП: «Ви людина авторитетна, від Вас багато залежить, і я вас особисто прошу, щоб ви виступили по телебаченню, виступили по радіо, закликали народ до спокою, з урахуванням того, що було вже оголошено...

рішення там різні і так далі. Щоб ви зібрали керівників усіх рухів, партій, особливо Руху, все керівництво, і теж їх закликали. До речі, проінформуйте їх про те, що військам дана команда про підвищену бойову готовність. Це не для залякування, а для того, щоб самі представники партій просто уявляли, що в цих умовах ні в якому разі не можна жартувати, і якщо якісь будуть зрушення з боку Руху, то може... можуть бути непорозуміння».

Кінець ознайомительного фрагмента.

notes

Примечания

1

Максимова М. От «имперского» Союза к Содружеству независимых государств //Мировая экономика и международные отношения. – 1992. – № 4. – С. 11, 14.

2

Алексеев Ю. М., Кульчицький С. В., Слюсаренко А. Г. Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985–1999 рр.). – К., 2000; Баран В. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). – Львів, 2003; Кремень В. Г., Табачник Д. В., Ткаченко В. М. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). – К., 1996; Турченко Ф. Г. ГКЧП і проголошення незалежності України: погляд із Запоріжжя. – Запоріжжя: Просвіта, 2011; Михальченко Н. И., Андрущенко В. П. Беловежье. Л. Кравчук. Украина 1991–1995. – К., 1996; Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. – К., 1994; Литвин В. М. Украина: политика,

политики, власть. – К., 1997; Деркач А., Веретенников С., Ермолаев А. Бесконечно длящееся настоящее: Украина: четыре года пути. – К., 1995; Чемерис В. Президент. – К., 1994.

3

Kuzio T., Wilson A. Ukraine: perestroika to independence / Foreword by N. Stone. – Edmonton; Toronto, 1994; Walker E. W. Dissolution Sovereignty and the Break-up of the Soviet Union. Lanham – Boulder – New – York – Oxford, 2003; Плохій С. Остання імперія. Занепад і крах Радянського Союзу / Сергій Плохій; пер. з англ. Я. Лебеденка, А. Сагана. – Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2019; Боффа Д. От СССР к России. История неоконченного кризиса. 1964–1994. – М., 1996.; Верт Н. История советского государства. 1900–1991. – М., 1992.; Хоскинг Д. История Советского Союза. – Смоленск, 2000; Marciniak W. Rozgrabione imperium. Upadek Związku Radzieckiego i powstanie federacji rosyjskiej – Krakow, 2001; Joukowsky, Arkady. Histoire de l'Ukraine / Pref. D'A.Besançon. – 2.ed. – P.: Aux ed. Du Dauphin, 1993; Маля М. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії 1917–1991. – К., 2000.

4

Барсенков А. С. Введение в современную российскую историю 1985–1991 гг. – М., 2002; Бурлацкий Ф. М. Русские государи. Эпоха реформации. Никита Смелый. Михаил Блаженный. Борис Крутой. – М., 1996; Стародубовская И. В., Мау В. А. Великие революции от Кромвеля до Путина. – М., 2004; Мигранян А. Россия в поисках идентичности (1985–1995). – М., 1997; Пихоя Р. Г. Советский Союз: история власти. 1945–1991. – Новосибирск, 2000; Согрин В. В. Политическая история современной России. 1985–1994: от Горбачова до Ельцина. – М., 1994; Станкевич З. А. История крушения СССР: Политико-правовые аспекты. – М., 2001; Фроянов И. Г. Погружение в бездну. – М., 2001; Андриянов В. И., Черняк А. В. Одинокий царь в Кремле. Борис Ельцин и его команды. Книга первая. – М., 1999.

Абалкин Л. Неиспользованный шанс: Полтора года в правительстве. – М., 1991; Болдин В. И. Крушение пьедестала. Штрихи к портрету М. С. Горбачова. – М., 1995; Гайдар Е. Т. Дни поражений и побед. – М., 1997; Горбачев М. С. Жизнь и реформы: В 2-х кн. – М., 1995; Горбачев М. С. Декабрь – 91. Моя позиция. – М., 1992; Грачев А. С. Горбачов. – М., 2001; Исаков В. Б. Расчлененка. Кто и как развалил Советский Союз: Хроника. Документы. – М., 1998; Рыжков Н. И. Десять лет великих потрясений. – М., 1996; Медведев В. А. В команде Горбачова. Взгляд изнутри. – М., 1994; Шахназаров Г. Х. С вождями и без них. – М., 2001; Черняев А. С. Шесть лет с Горбачовым: По дневниковым записям. – М., 1993; Яковлев А. Н. Омут памяти. – М., 2001.

Джек Ф. Метлок. Смерть империи. Взгляд американского посла на распад Советского Союза. – М., 2003.

Кравчук Л. М. Останні дні імперії... Перші роки надії. – К., 1994; Плющ І. С. Хто ми і куди йдемо: Доповіді, виступи, статті, інтерв'ю. – К.: Україна, 1993. Бадзьо Ю. Влада – опозиція – держава в Україні сьогодні: Думки проти течії – К., 1994; Лук'яненко Л. Незнищенність. – К., 2003; Масол В. А. Упущенный шанс: Небеспристрастные размышления экс-премьера Украины о том, что произошло в бывшем Советском Союзе. – К., 1993; Олійник Б. І. Два роки в Кремлі. – К., 1992; Иоффе Ю. Я. Один на один с системой: Воспоминания и размышления бывшего вице-премьер-министра Украины. – Луганск, 1995.

Новітня історія України (1900–2000): Підручник / А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусев, В. П. Дрожжин та ін. – К., 2000. – С. 537.

9

Курас І. Ф. Етнополітика: Історія та сучасність: Статті, виступи, інтерв'ю 90-х рр. – К., 1999. – С. 216.

10

Медведев В. А. В команді Горбачова: взгляд изнутри. – М., 1994. – С. 181.

11

Шахназаров, Г. Х. С вождями и без них / Георгий Шахназаров. – М.: ВАГРИУС, 2001. – С. 415.

12

Шахназаров, Г. Х. С вождями и без них / Георгий Шахназаров. – М.: ВАГРИУС, 2001. – С. 404

13

Станкевич. З. А. Историко-правовые аспекты распада Союза ССР: автореферат дис.... доктора юридических наук: 12.00.01 / Моск. гос. соц. ун-т. – Москва, 2002. – С. 41.

14

Інтерв'ю з Леонідом Кравчуком, Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України 1988–1991, касета 4. – <https://oralhistory.org.ua/interview-ua/510/>

15

Ельцин Б. Н. Записки президента: Размышления, воспоминания, впечатления... – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2008. – С. 51–52.

16

Лукьянов А. И. Переворот мнимый и настоящий. М., 1993. – С. 52.

17

Шахназаров, Г. Х. С вождями и без них / Георгий Шахназаров. – М.: ВАГРИУС, 2001. – С. 412.

18

Из записи Ю. М. Батурина об очередной встрече руководителей делегаций республик в Ново-Огареве. 23 июля 1991
[//https://www.gorby.ru/userfiles/file/23_07_1991_sssr.pdf](https://www.gorby.ru/userfiles/file/23_07_1991_sssr.pdf)

19

Исаков В. Б. Кто и как развалил СССР. Хроника крупнейшей геополитической катастрофы XX. – М.: «Книжный мир», 2012. – С. 8—11; Из записи Ю. М. Батурина об очередной встрече руководителей делегаций республик в Ново-Огареве. 23 июля 1991 // https://www.gorby.ru/userfiles/file/23_07_1991_sssr.pdf

20

Лукиянов А. И. Переворот мнимый и настоящий. М., 1993. – С. 57–58.

21

Воротников В. И. Хроника абсурда: отделение России от СССР. – М.: Эксмо: Алгоритм, 2011. – С. 292.

22

Інтерв'ю з Іваном Плющем, Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України 1988–1991, Касета 2. – <https://oralhistory.org.ua/interview-ua/636/>

23

Договор о Союзе Суверенных Государств // Союз можна было сохранить. – М., 1995. – С. 268–283.

24

Чешко С. В. Распад СССР: этнополитический анализ. 2-е изд. – М.: ИЭА РАН, 2000. – С. 358.

25

Барсенков А.С. Реформы Горбачова и судьба союзного государства. 1985–1991. М.: Изд-во МГУ, 2001. – С. 193.

26

Постановление Верховного Совета СССР «О проекте Договора о Союзе суверенных государств» /Ведомости Съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР. – 1991. – № 29. – /Ст. 853–854.

27

Лукиянов А. И. Переворот мнимый и настоящий. М., 1993. – С. 57–58.

Медведев Р. Советский Союз. Последние годы. Конец советской империи. – М.: АСТ, 2010. – С. 461–462.

Ельцин Б. Н. Записки президента. – М.: РОСПСЭН, 2008, – С. 53–54; Лукьянов А. И. Переворот мнимый и настоящий. М., 1993. – С. 59–60; Воротников В. И. Хроника абсурда: отделение России от СССР. – М.: Эксмо: Алгоритм, 2011. – С. 292.

Черняев, А. С. 1991 год: Дневник помощника президента СССР / Анатолий Черняев. – М.: ТЕРРА, Республика. – С. 96.

Мэтлок, Джек Ф. Смерть империи: взгляд американского посла на распад Советского Союза. – М.: Рудомино, 2003. – С. 478–479; Щербак Ю. Украина на «шахматной доске» Буша-старшего. – <https://day.kyiv.ua/ru/article/nota-bene/ukraina-na-shahmatnoy-doske-busha-starshego>

У Києві – з офіційним візитом перебував Президент Сполучених Штатів Америки Дж. Буш // Голос України 2 серпня 1991 р.

33

Україна – США новий етап партнерства// Голос України 3 серпня 1991 р.

34

Путинская «котлета по-киевски». –

https://censor.net/ru/resonance/729/putinskaya_quotkotleta_pokievskiquot_quotthe_new_yor

35

«Котлета по-київськи»: повний текст скандальної промови Джорджа Буша-старшого в Раді – <https://www.uaportal.com/ukr/news/kotleta-po-kiivski-povnij-tekst-skandalnoi-promovi-dzhordzha-busha-starshogo-v-radi.htm>

36

Мэтлок, Джек Ф. Смерть империи: взгляд америк. посла на распад Совет. Союза. – М.: Рудомино, 2003. – С. 479–480.

37

Болдин В. И. Крушение пьедестала. Штрихи к портрету М. С. Горбачева. – М.: Республика, 1995. – С. 404.

38

Союз можно было сохранить. – М., 1995. – С. 284-285.

39

Союз Суверенных Государств. –
https://ru.wikipedia.org/wiki/Союз_Суверенных_Государств

40

Лукиянов А. И. Переворот мнимый и настоящий. М., 1993. – С. 54-55.

41

Черняев А. С. Шесть лет с Горбачёвым: По дневниковым записям. – М.: Прогресс – Культура, 1993. – С. 476.

42

Шейнис В. Л. Взлет и падение парламента. Переломные годы в российской политике (1985–1993). – Т. 1. – М., 2005. С. 493.

43

Голос України № 159 від 17 серпня 1991 р.

44

Заявление Председателя Верховного Совета СССР от 16.08.1991//

https://ru.wikisource.org/wiki/Заявление_Председателя_Верховного_Совета_СССР_от_16.08.1991

45

Болдин В. И. Крушение пьедестала. Штрихи к портрету М. С. Горбачова. – М.: Республика, 1995. – С. 394.

46

Болдин В. И. Крушение пьедестала. Штрихи к портрету М. С. Горбачева. – М.: Республика, 1995. – С. 17.

47

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2906 /Інформація «Про установчий з'їзд Всеукраїнського об'єднання комітетів солідарності трудівників», від 25 червня 1991 р., арк. 34–40; Там само /Маніфест трудящих України, арк. 42–45.

48

Стыдныя вопросы про август 91-го Что такое путч? Кто за что боролся? И хотели кто-то развалить СССР? – <https://meduza.io/feature/2016/08/19/stydnye-voprosy-pro-avgust-91-go>

49

Горбачев М. С. Жизнь и реформы. – Кн. 2. – М.: «Издательство «Новости»», 1995. – С. 535.

50

Яковлев А. Н. Сумерки. Изд. 2-е, доп. и перераб. – М.: Материк, 2005. – С. 427.

51

Джек Ф. Метлок. Смерть империи. Взгляд американского посла на распад Советского Союза. – М., 2003. – С. 457–462.

52

Крючков В. А. На краю пропасти. – М., 2003. – С. 160.

53

Крючков В. А. На краю пропасти. – М.: Изд-во Эксмо, 2003. – С. 170, 172;
Олександр Яковлев: Треба зупинити «червоне колесо»... //Голос України. – 1991. –
14 листопада. – С. 12.

54

Цит. за: Степанков В., Лисов Е. Кремлёвский заговор. —М., 1992. – С. 33–34.

55

20 лет назад ГКЧП атаковал «разрушителей СССР». –
https://aif.by/social/20_let_nazad_gkchp_atakoval_razrushiteley_ssr_

56

Степанков В., Лисов Е. Кремлёвский заговор. – М., 1992. – С. 108–109.

57

Барсенков А. С., Вдовин А. И. История России. 1938–2002. – М., 2003. – С. 384.

58

Крючков В. А. На краю пропасти. – М., 2003. – С. 197; Барсенков А. С. Введение в современную российскую историю 1985–1991 гг. – М., 2002. – С. 221.

59

Пихоя Р. Г. Советский Союз: история власти. 1945–1991. – Новосибирск. – С. 596.

60

Барсенков А. С. Введение в современную российскую историю 1985–1991 гг. – М., 2002. – С. 226.

61

Формула распада: 25 лет назад советские граждане на референдуме решали судьбу СССР. – <https://tass.ru/spec/ussr-referendum>

62

Інтерв'ю з Леонідом Кравчуком, Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України 1988–1991, касета 4. – <https://oralhistory.org.ua/interview-ua/510/>; Інтерв'ю з Валентином Варенниковим Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України 1988–1991, касета 1. – <https://oralhistory.org.ua/interview-ua/401/>; Рахманін С. Борис Шариков: «Те, що ГКЧП провалиться, я відчув, коли побачив прес-конференцію членів комітету» // Дзеркало тижня. – 2001. – 18–22 серпня. – № 31 (355) [Електронний ресурс]: https://zn.ua/politcs_archive/boris_sharikov_to,_chto_gkchp_provalitsya,_ya_pochuvstvoval,_k_konferentsiyu_chleno.html

63

Чемерис В. Президент. – К., 1994. – С. 206, 209.

64

Зустріч Голови Верховної Ради Української РСР Л. М. Кравчука з зарубіжними журналістами.// Голос України. – 1991. – 24 серпня. – С. 3.

65

Стенограма пленарного засідання 24 серпня 1991 р. Засідання перше. – <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4594.html>

66

Кузьменко Ю. В. Серпневий путч 1991 р. та його вплив на партійно-радянську номенклатуру УРСР / Ю. В. // Український історичний журнал: Науковий журнал. – 2011. – № 4. – С. 45.

67

Рахманін С. Борис Шариков: «Те, що ГКЧП провалиться, я відчув, коли побачив прес-конференцію членів комітету» // Дзеркало тижня. – 2001. – 18-22 серпня. – № 31 (355) [Електронний ресурс]:

https://zn.ua/politcs_archive/boris_sharikov_to,_chto_gkchp_provalitsya,_ya_pochuvstvoval,_k_konferentsiyu_chleno.html

Купить: https://tellnovel.com/boyko_oleksandr/30-rok-v-nezalezhnost-ukra-ni-tom-2-v-d-18-serpnya-1991-r-do-31-grudnya-1991-roku

надано

Прочитайте цю книгу цілком, купивши повну легальну версію: [Купити](#)